

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Η έμφυλη συγκρότηση του κράτους πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής αποτέλεσε αντικείμενο της φεμινιστικής έρευνας από τη δεκαετία του 1970 όταν αναπτύχθηκε το δεύτερο κύμα του φεμινιστικού κινήματος στην Ευρώπη και εξετάστηκε ο ρόλος του κράτους στη θέση των γυναικών αρχικά και στην κατασκευή της έμφυλης κοινωνίας στη συνέχεια. Από την ανάλυση του κράτους πρόνοιας ως μηχανισμού οργάνωσης της οικογενειακής ζωής μέχρι την αναζήτηση του τρόπου που αναπαρίσταται το φύλο στον λόγο της κοινωνικής πολιτικής, οι φεμινιστικές κριτικές του κράτους πρόνοιας αναπτύχθηκαν σε συνάρτηση με τις εξελίξεις του κράτους πρόνοιας και των πεδίων παρέμβασης της κοινωνικής πολιτικής. Τα δίπολα σχέσεων όπως αγορά/οικογένεια, ιδιωτικός/δημόσιος χώρος, αμειβόμενη/μη αμειβόμενη εργασία, απασχόληση/φροντίδα κ.α. αποτελούν εγγενή στοιχεία τόσο της συγκρότησης του κράτους πρόνοιας όπως επίσης και των έμφυλων ιεραρχιών. Τα *πρότυπα φύλου* που διαμορφώνονται στη βάση αυτών των διχοτομήσεων καθορίζουν τις συνθήκες της καθημερινής ζωής των ανδρών και των γυναικών.

Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου (1.1) παρουσιάζονται συνοπτικά και σχηματικά εν είδει εισαγωγής στο θέμα, μερικές θεωρητικές προσεγγίσεις της έμφυλης κοινωνίας, με έμφαση σε δύο μεγάλες κατηγορίες προσεγγίσεων. Σε αυτές που επικεντρώνονται στην ανάλυση των *γυναικών* ως κοινωνικής κατηγορίας και σε αυτές που επικεντρώνονται στην ανάλυση του *φύλου* ως συστήματος κοινωνικών σχέσεων.¹ Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου (1.2) εξετάζονται ορισμένες από τις σημαντικότερες φεμινιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις του *κράτους πρόνοιας* οι οποίες επισημαίνουν τον ρόλο του στη θέση των γυναικών και στην αναπαραγωγή των έμφυλων ιεραρχιών. Στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου (1.3) εξετάζονται οι πιο πρόσφατες θεωρητικές προσεγγίσεις των *προνοιακών καθεστώτων (welfare regime)* σύμφωνα με τις οποίες η σχέση της οικογένειας και του φύλου με την αγορά και το κράτος αποτελεί εγγενές στοιχείο συγκρότησης, και ως εκ τούτου, κριτήριο σύγκρισης των σύγχρονων προνοιακών καθεστώτων. Τέλος, στο τέταρτο μέρος (1.4) εξετάζονται

---

¹ Για εκτενείς παρουσιάσεις της ανάπτυξης των φεμινιστικών θεωριών στα ελληνικά βλ. Valerie Bryson, 2004.

ορισμένες φεμινιστικές προσεγγίσεις της *κοινωνικής πολιτικής* ως κοινωνικής κατασκευής, κυρίως σε ό,τι αφορά στους φορείς και τα όρια παρέμβασης και το νοηματικό πλαίσιο του πολιτικού λόγου.

1.1. Καταπίεση των γυναικών και έμφυλες κοινωνίες.

Η προσέγγιση της θέσης της γυναικών με όρους κοινωνικούς και όχι βιολογικούς εγκαινιάστηκε με τη μαρξιστική θεωρία που εξέτασε το ρόλο των γυναικών στον καπιταλισμό και συνεχίστηκε με τις φεμινιστικές θεωρίες από αυτές της καταπίεσης των γυναικών και της κοινωνικής κατασκευής των ταυτοτήτων φύλου μέχρι τις πρόσφατες τάσεις «αποδόμησης» του φύλου που πριμοδοτούν τη δράση των υποκειμένων έναντι της επίδρασης των κοινωνικών συστημάτων και των κοινωνικών δομών. Οι φεμινιστικές θεωρίες συνεχίστηκαν να αναπτύσσονται και να εντάσσουν στοιχεία από τα εργαλεία ανάλυσης της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας, της ψυχολογίας, της πολιτικής επιστήμης κλπ. Με αυτά, η φεμινιστική έρευνα επεκτάθηκε σε νέα πεδία, όπως είναι ο ρόλος των συμβολικών αναπαραστάσεων στη διαμόρφωση των έμφυλων ταυτοτήτων, ο ρόλος των πολιτισμικών προτύπων στην καθημερινή πρακτική γυναικών και ανδρών, η σημασία του σώματος και της βιολογίας στην συγκρότηση της έμφυλης πραγματικότητας κ.ά.² Παράλληλα, οι κοινωνικές επιστήμες ενσωμάτωσαν πολλά στοιχεία της φεμινιστικής θεωρίας και ανάλυσης και διεύρυναν την οπτική τους με τη διάσταση του φύλου. Μεταξύ των φεμινιστικών θεωριών επιλέχθηκαν να παρουσιασθούν συνοπτικά αυτές που συνιστούν *τομές* στην μελέτη της έμφυλης κοινωνίας και της θέσης των γυναικών και κρίθηκαν χρήσιμες για τις ανάγκες της ανάλυσης του κράτους πρόνοιας.

Από τις « γυναίκες» στο κοινωνικό «φύλο»

Το πρώτο βήμα υπέρβασης της εξήγησης της καταπίεσης των γυναικών με όρους διαφορετικής «φύσης» και βιολογίας (αυτό που αποκαλείται *βιολογικός*

---

² Για εμπειριστατωμένη κριτική αποτίμηση των σύγχρονων θεωριών για το φύλο βλ. Αθηνά Αθανασίου, 2006. Ακόμα ο συλλογικός τόμος των βλ. Carole R. McCann & Seung-Kyung Kim, 2003 αποτελεί ανθολογία πολύ βασικών θεωρητικών κειμένων και ο τόμος των βλ. Stevi Jackson & Jackie Jones, 1999 περιέχει άρθρα ανάλυσης όλων των βασικών θεωριών.

ντετερμινισμός) έγινε από την κλασική μαρξιστική θεωρία.³ Αυτή αναγνώρισε ότι η κοινωνική και κυρίως οικονομική βάση της καταπίεσης της γυναικών είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και ανέλυσε τον τρόπο με τον οποίο η θέση των γυναικών σε κάθε κοινωνία καθορίζεται άμεσα από τον τρόπο παραγωγής. Ο Ένγκελς εντόπισε την απαρχή της εκμετάλλευσης των γυναικών από τους άνδρες στο σημείο μετάβασης από την κοινή στην ατομική ιδιοκτησία. Η εκμετάλλευση οφειλόταν στο γεγονός ότι η γυναίκα είναι (λόγω του μητρικού της ρόλου) αδύναμη να εργάζεται όπως ο άνδρας. Μόνον αν μπορούσε να εργασθεί θα ήταν δυνατός ο τερματισμός της καταπίεσης. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρητική προσέγγιση, οι σχέσεις ανδρών/ γυναικών αποτελούν μια, ακόμα, έκφραση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και κατά συνέπεια δεν αναγνωρίζονται οι προσωπικές υλικές παροχές προς τους άνδρες, ως κοινωνική κατηγορία που προέρχονται από την αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών. Με άλλα λόγια η μαρξιστική θεωρία αποδίδει σημασία μόνον στην εκμετάλλευση της εργασίας των γυναικών από το κεφάλαιο και ως εκ τούτου συγκροτεί ένα είδος «οικονομικού ή ταξικού ντετερμινισμού» της καταπίεσης των γυναικών. Χαρακτηριστικά ο Ένγκελς αναφέρει:

..η απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άνδρα είναι και παραμένει αδύνατη όσον καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλιά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόνο όταν μπορεί να συμμετέχει σε μεγάλη κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή και οι δουλιές του σπιτιού θα τη απασχολούν μόνο σε ασήμαντο βαθμό.⁴

Το φιλοσοφικό έργο της Σιμόν ντε Μπובουάρ «Το Δεύτερο Φύλο» που εκδόθηκε στη Γαλλία το 1949 πρόσθεσε στη συζήτηση για τη καταπίεση των γυναικών ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών λόγων και ένα σαφή προσανατολισμό στην ανάλυση του ρόλου της κοινωνικής υπεροχής των ανδρών στην κοινωνική κατασκευή της θέσης των γυναικών. Η γνωστή ρήση της «*Η Γυναίκα δεν γεννιέται, γίνεται*» έθεσε τους όρους για την ρήξη με τις θεωρίες του βιολογικού και οικονομικού ντετερμινισμού, καθώς έβαλε τα θεμέλια για την εξήγηση της «γυναικείας φύσης» με πολιτικούς,

---

³ Εκτενής ανθολογία κειμένων των Μαρξ, Ένγκελς, Μπέμπελ, Λένιν, Στάλιν, Τσέτκιν, κλπ. για το θέμα των γυναικών διατίθεται στο βλ. Ζαν Φλεβίλ, 1974.

⁴ Βλ. Φριντριχ Ένγκελς, 1982, σ. 295.

οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς και ιδεολογικούς όρους⁵. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

Επιβάλλεται όμως να επαναλάβουμε ότι στην ανθρώπινη κοινότητα τίποτα φυσικό δεν υπάρχει, και ότι η γυναίκα αποτελεί ένα από τα προϊόντα του πολιτισμού. Η επέμβαση των άλλων στην μοίρα της έχει ιστορία χιλιάδων ετών... Η γυναίκα δεν προσδιορίζεται από τις ορμόνες, ούτε από μυστηριώδη ένστικτα, αλλά από τον τρόπο που αντιμετωπίζει, με το κορμί και τη σκέψη της, τις ξένες συνειδήσεις και τον κόσμο.⁶

Το διευρυμένο αυτό θεωρητικό πλαίσιο για την εξήγηση της καταπίεσης των γυναικών με όρους κοινωνικούς άνοιξε τον δρόμο της αναζήτησης των μηχανισμών καταπίεσης σε νέα πεδία και χώρους όπως είναι η οικογένεια, η ιδιωτική ζωή και οι προσωπικές σχέσεις.⁷ Οι αναλύσεις των επιπτώσεων του θεσμού της οικογένειας και του περιορισμού των γυναικών στον *ιδιωτικό* χώρο καλλιέργησαν το έδαφος για την ανάπτυξη του δεύτερου κύματος του φεμινιστικού κινήματος (τέλος δεκαετίας 1960 με αρχές δεκαετίας 1970) και της φεμινιστικής θεωρίας για τη γυναικεία καταπίεση και τους μηχανισμούς αναπαραγωγής της⁸. Στο πλαίσιο αυτό αναλύθηκε ιστορικά η κατάσταση των γυναικών με όρους *ανδρικής εξουσίας* και *γυναικείας καταπίεσης* και η διεκδίκηση των *δικαιωμάτων των γυναικών* με όρους απελευθέρωσης και κοινωνικής εξέγερσης.⁹ Οι άνδρες και οι γυναίκες θεωρήθηκαν διακριτές κοινωνικές ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά που διαμορφώθηκαν ιστορικά από τις απαρχές του ανθρώπινου πολιτισμού.

Οι φεμινιστικές έρευνες της κατασκευής των γυναικών και των ανδρών ως διακριτών κοινωνικών ομάδων με ιεραρχικές σχέσεις ανάμεσα τους ανέδειξαν τη μονομέρεια των κοινωνικών θεωριών που αντιμετώπιζαν ως «καθολικά» τα «ανδρικά» πρότυπα εργασίας και καθημερινής ζωής. Στις θεωρίες αυτές οι γυναίκες αποτελούσαν παρέκκλιση από το κανονικό πρότυπο, ή απαραίτητο *συμπλήρωμα* των ανδρών. Και στις δύο περιπτώσεις οι κοινωνικές επιστήμες «νομιμοποιούσαν» την υποδεέστερη θέση των γυναικών με το να μην την αμφισβητούν. Η εισαγωγή στοιχείων της

---

⁵ Για μεγαλύτερη ανάλυση της συμβολής του κοινωνικού κονστрукτιβισμού της Σιμόν ντε Μπωβουάρ βλ. Αθηνά Αθανασίου, 2006, σσ.13-138.

⁶ Σιμόν ντε Μπωβουάρ, 1979, σ.737.

⁷ Όπως για παράδειγμα στο έργο της βλ. Betty Friedan, 1965.

⁸ Κεντρικής σημασίας έργα την περίοδο αυτή εκτός από αυτά που αναφέρονται παρακάτω ήταν και τα έργα των Germaine Greer, 1971 και Shulamith Firestone, 1970.

⁹ Ενδεικτικά βλ. Ελένη Βαρίκα & Κωστούλα Σκλαβενίτη, 1981, και Σίλα Ρουμπόθαμ, 1984.

ψυχανάλυσης στην εξήγηση της αναπαραγωγής του καθεστώτος υποταγής και καταπίεσης των γυναικών ήταν καθοριστική. Η αναγνώριση της σημασίας της βιωματικής εμπειρίας στη διαμόρφωση των συνειδήσεων ανδρών και γυναικών έδωσε τη δυνατότητα να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες εσωτερικεύουν την καταπίεση και να αναδειχθεί ο ρόλος της υποκειμενικότητας στην καταπίεση των γυναικών.¹⁰

Η χρήση του όρου *κοινωνικό φύλο* (gender)¹¹ που αναφέρεται στις κοινωνικά κατασκευασμένες διαφορές των φύλων σε αντιδιαστολή με τον όρο *βιολογικό φύλο* (sex) που αναφέρεται σε βιολογικές διαφορές αποδείχθηκε εξαιρετικά χρήσιμη για την φεμινιστική θεωρία και πολιτική. Με τον όρο αυτό μετατοπίστηκε το κέντρο βάρους της ανάλυσης από τον προσδιορισμό των *γυναικών* ως κοινωνικής κατηγορίας που συγκροτείται στη βάση της βιολογικής ομοιότητας, στον προσδιορισμό του *φύλου* ως συστήματος κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνει έμφυλες (gendered) ιεραρχίες. Με αυτή τη λογική, το *φύλο* και οι *έμφυλες σχέσεις* αναδείχθηκαν όχι μόνον σε παράγοντες διαμόρφωσης της καθημερινής ζωής των γυναικών και των ανδρών ως κοινωνικών κατηγοριών, αλλά και, σε εγγενή στοιχεία της συγκρότησης των πολιτιστικών προτύπων και πρακτικών, των κοινωνικών θεσμών, των ιδεολογικών μηχανισμών κ.λπ. Με άλλα λόγια, το φύλο ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων και οι έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις εξουσίας έγιναν έτσι, ερμηνευτικές μεταβλητές (και καθοριστικοί παράγοντες) των εξελίξεων της κοινωνίας σε όλα τα επίπεδα φωτίζοντας παράλληλα, τους τρόπους που ορίζεται και κατασκευάζεται το περιεχόμενο της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας.

Πατριαρχική εξουσία στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα

Ο όρος *πατριαρχία* εντάχθηκε στη φεμινιστική συζήτηση για την καταπίεση των γυναικών για να εκφράσει το σύστημα άσκησης της ανδρικής εξουσίας πάνω στις γυναίκες. Η εξουσία ασκείται τόσο στο χώρο του δημοσίου (οι άνδρες συλλογικά ως

---

¹⁰ Αφετηρία στην κατεύθυνση αυτή ήταν το έργο της βλ. Juliet Mitchell, 1975, στο οποίο αναλύεται πως η πατριαρχία εγχαραύσσεται στην ψυχική δομή των ανδρών και των γυναικών. Ακολούθησε σειρά άλλων έργων κυρίως Γαλλίδων φεμινιστριών της ομάδας «Ψυχανάλυση και Πολιτική» τη δεκαετία του 1970.

¹¹ Η εισαγωγή του όρου ανήκει στην Anne Oakley, 1972. Στα ελληνικά έχει επικρατήσει το «φύλο» να σημαίνει το κοινωνικό φύλο σε αντιδιαστολή με το «βιολογικό φύλο». Βλ. Έφη Αβδελά & Αγγέλικα Ψαρρά, 1997.

κοινωνική κατηγορία) όσο και τον χώρο του ιδιωτικού τομέα (οι άνδρες ως φυσικά πρόσωπα).¹² Με αυτή την έννοια η Kate Millet υποστήριξε ότι κοινωνία είναι πατριαρχική γιατί:

ο στρατός, η βιομηχανία, η τεχνολογία, τα πανεπιστήμια, η επιστήμη, τα πολιτικά κόμματα, το πιστωτικό σύστημα δηλαδή κάθε κέντρο εξουσίας στην κοινωνία, συμπεριλαμβανομένης και της κατασταλτικής αστυνομικής δύναμης, βρίσκεται ολοκληρωτικά σε ανδρικά χέρια.¹³

Σημαντική συμβολή στη διερεύνηση της σχέσης της πατριαρχίας με το κράτος αποτελεί η έννοια του *καπιταλιστικού πατριαρχικού κράτους* του οποίου η οργάνωση στηρίζεται, αλλά και, ανατροφοδοτεί το διαχωρισμό ανάμεσα στον ιδιωτικό χώρο και το δημόσιο χώρο και την ταύτισή τους με τις γυναίκες και τους άνδρες αντίστοιχα. Με αυτή τη διάκριση μεταφέρεται μέρος της πατριαρχικής εξουσίας από τους πατέρες και τους συζύγους στο κράτος το οποίο αναλαμβάνει εκτός από την ρύθμιση του τρόπου παραγωγής και τη ρύθμιση των σχέσεων ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες.¹⁴

Οι ριζοσπαστικές φεμινιστικές θεωρίες ανέδειξαν το ανθρώπινο σώμα και την σεξουαλικότητα ως πρωταρχικά πεδία άσκησης της πατριαρχικής εξουσίας. Τα πεδία αυτά είχαν μείνει εκτός κοινωνικής ανάλυσης αφού είχαν αποδοθεί στον ιδιωτικό χώρο, το χώρο της προσωπικής ζωής και «χώρο γυναικών». Με τη φράση «το προσωπικό είναι πολιτικό» σηματοδοτήθηκε η φεμινιστική πολιτική προτεραιότητα στην προσωπική εμπειρία, στην υποκειμενικότητα και την ιδιωτική ζωή. Η άσκηση της πατριαρχικής εξουσίας από τους άνδρες ως φυσικά άτομα που ελέγχουν τις αναπαραγωγικές λειτουργίες και τη σεξουαλικότητα των γυναικών απέκτησε κεντρική σημασία στην αντίληψη της έμφυλης συγκρότησης της κοινωνίας.¹⁵

---

¹² Ο όρος ως γνωστόν σημαίνει την απόλυτη εξουσία του πατέρα πάνω στην οικογένειά του. Η χρήση του όρου έχει κατηγορηθεί ότι αποκρύπτει την ιστορικότητα της καταπίεσης των γυναικών όπως επίσης και τις αλλαγές που έγιναν στον τομέα αυτό ως αποτέλεσμα του φεμινιστικού κινήματος και όχι μόνον ως αποτέλεσμα του εκσυγχρονισμού του κράτους. Βλ. Linda Gordon, 1990, σ.22.

¹³ Βλ. Millet Kate, 1971, σ. 25. (μτφρ της συγγραφέα)

¹⁴ Βλ. Zillah Eisenstein, 1979 σσ. 4-41.

¹⁵ Περαιτέρω ανάπτυξη της πατριαρχίας ως καθοριστικού στοιχείου του ίδιου του ανθρώπινου πολιτισμού υποστήριξε ότι οι σχέσεις ανδρών και γυναικών μπορούν να παραλληλισθούν με τις σχέσεις πολιτισμού και φύσης όπου οι γυναίκες ταυτίζονται με τη φύση που υποτάσσεται στη δράση των ανδρών. Ενδεικτικά βλ. Susan Griffin, 1980, και Dorothy Dinnerstein, 1977, και Adrienne Rich, 1976.

Η ανάγκη διερεύνησης του τρόπου που αναπαράγεται η πατριαρχία και αλλάζει μορφές ιστορικά και σε διαφορετικά πολιτιστικά περιβάλλοντα, οδήγησε την Gayle Rubin να χρησιμοποιήσει τον όρο «σύστημα βιολογικού/κοινωνικού φύλου (sex/gender system)» με τον οποίο περιέγραψε την σύνδεση της ιστορικής και κοινωνικής διάστασης της καταπίεσης των γυναικών με τη διαδικασία απόκτησης των συλλογικών έμφυλων ταυτοτήτων.

Το σύστημα βιολογικού φύλου/κοινωνικού φύλου είναι ένα σύνολο διευθετήσεων βάσει των οποίων μια κοινωνία μετατρέπει τη βιολογική σεξουαλικότητα σε προϊόν ανθρώπινης δραστηριότητας μέσα στο οποίο ικανοποιούνται αυτές οι νέες σεξουαλικές ανάγκες.¹⁶

Το σύστημα αυτό περιγράφει τους ψυχικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς μηχανισμούς με τους οποίους τα βιολογικά άτομα διαμορφώνονται σε έμφυλα υποκείμενα που έχουν ετεροφυλόφιλες προδιαθέσεις και κοινωνικά ιεραρχικές θέσεις¹⁷. Με τον τρόπο αυτό ερμηνεύεται, δηλαδή, ο τρόπος παραγωγής των ίδιων των ανθρώπων, κατ' αναλογία του τρόπου παραγωγής των υλικών αγαθών. Πιο συγκεκριμένα, με ανθρωπολογικές μεθόδους εξηγείται ο τρόπος που δημιουργούνται τα πολιτισμικά πρότυπα που διαμορφώνουν τις αξίες και τις δομές της κοινωνίας ως προς το φύλο και τις συλλογικές εκφράσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας. Με ψυχαναλυτικές μεθόδους εξηγείται ο τρόπος που αυτές οι κοινωνικές προδιαγραφές και συμβάσεις εγχαράσσονται στις ανθρώπινες συνειδήσεις με την κοινωνικοποίηση και διαμορφώνουν τις ατομικές συμπεριφορές και τις ταυτότητες του φύλου. Στις σύγχρονες κοινωνίες το σύστημα βιολογικού /κοινωνικού φύλου είναι *πατριαρχικό*, ενώ θεωρητικά θα μπορούσε να είναι *μητριαρχικό* ή *ισότιμο* ως προς τα φύλα.

Το σύστημα βιολογικού/κοινωνικού φύλου, ως εργαλείο ανάλυσης της σύνδεσης ανάμεσα στο φύλο, τη σεξουαλικότητα και τη κοινωνική ταυτότητα οδήγησε την Heidi Hartmann σε ένα διευρυμένο ορισμό της *πατριαρχίας*:

Πατριαρχία είναι ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες.... Και κομβικά στοιχεία της πατριαρχίας σήμερα είναι ο ετεροφυλόφιλος γάμος, η ανατροφή των παιδιών από τις γυναίκες και η οικιακή εργασία τους,.. το

---

¹⁶ Βλ. Rubin Gayle, 1975.

¹⁷ Περαιτέρω ανάλυση βρίσκεται στο βλ. Αθηνά Αθανασίου, 2006, σσ. 28-29.

κράτος, και πολλοί θεσμοί που βασίζονται σε κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε άνδρες, λέσχες, αθλητικός, συνδικαλισμός, .. εκκλησία,, επιχειρήσεις και στρατός¹⁸

Σύμφωνα με τη προσέγγιση αυτή ο καπιταλισμός και η πατριαρχία θεωρούνται αυτόνομα συστήματα παραγωγής κοινωνικών σχέσεων εκμετάλλευσης και εξουσίας ανάμεσα στις τάξεις και τα φύλα αντίστοιχα. Ο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί το βασικό (κοινό) εργαλείο των δύο συστημάτων. Ο τρόπος, οι όροι και τα πεδία συνεργασίας, αλλά και σύγκρουσης ανάμεσα στις προτεραιότητες των δύο συστημάτων διαφέρουν και τα αποτελέσματα της «ισορροπίας» είναι ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένα. Για παράδειγμα, η διαπραγμάτευση για τον *οικογενειακό μισθό* στην πορεία της εκβιομηχάνισης υπήρξε βασικό πεδίο σύγκρουσης ανάμεσα στην πατριαρχία και τον καπιταλισμό. Η έκβαση της σύγκρουσης αυτής καθόρισε τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας και στην ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας μέχρι σήμερα. Οι άνδρες εργάτες διεκδικώντας μισθούς που τους επέτρεπαν να συντηρήσουν την οικογένειά τους περιόρισαν τις γυναίκες τους στο σπίτι, γεγονός που «βόλευε», τόσο εκείνους προσωπικά όσο και τον καπιταλισμό που εξασφάλιζε την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης με το μικρότερο δυνατό κόστος, με την απλήρωτη εργασία των γυναικών.

Σήμερα το *σημείο ισορροπίας* ανάμεσα στα δύο συστήματα βρίσκεται στη συζυγική οικογένεια *διπλού εισοδήματος* η οποία συνεχίζει να εξυπηρετεί τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και να διατηρεί την ανδρική εξουσία στον ιδιωτικό χώρο. Η απασχόληση των γυναικών με άνισους όρους έχει ως αποτέλεσμα την εμπορευματοποίηση πολλών υπηρεσιών φροντίδας και οικιακής εργασίας, διατηρώντας, όμως, μεγάλο μέρος της μη αμειβόμενης εργασίας αναπαραγωγής μέσα στην οικογένεια. Στην οικογένεια αποκτώνται οι ταυτότητες του φύλου και οι διαφορετικοί ρόλοι απέναντι στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς αλλά και απέναντι σε ανθρώπους διαφορετικού φύλου. Με την οπτική αυτή οι φεμινιστικές έρευνες της δεκαετίας 1970 και 1980 ανέλυσαν διεξοδικά την άμεση σχέση της κοινωνικής οργάνωσης της μισθωτής εργασίας με την μη αμειβόμενη εργασία μέσα στην οικογένεια συμβάλλοντας στην κατανόηση (α) του χώρου της οικογένειας/ αναπαραγωγής/ οικιακής εργασίας ως πρωταρχικού χώρου καταπίεσης των γυναικών

---

¹⁸ Βλ. Heidi Hartmann, 1979, σσ. 1-33.

(β) του χώρου παραγωγής/ μισθωτής εργασίας ως χώρου, όπου ασκούνται και σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα και (γ) της σημασίας των αλληλεπίδρασης των δύο χώρων, τόσο ως χώρων διαμόρφωσης του κοινωνικού φύλου, όσο και ως πεδίων αγώνων για την αλλαγή του.¹⁹

Τα όρια της διάκρισης βιολογικού και κοινωνικού φύλου

Κατά τη δεκαετία του 1990 με την κοινωνιολογική θεωρία που ανέπτυξε ο Πιερ Μπουρντιέ επεκτάθηκε η έννοια της *κοινωνικής κατασκευής* στο χώρο της ανθρώπινης βιολογίας, δηλαδή το ότι η βιολογία και η κοινωνία συνδέονται στενά. Εδώ και χιλιετίες εξελίσσεται μια διαδικασία *κοινωνικοποίησης* του βιολογικού και *βιολογικοποίησης* του κοινωνικού. Αυτή η διαδικασία έχει ανατρέψει την άμεση συσχέτιση αιτίας και αποτελέσματος προκαλώντας την εμφάνιση μιας *φυσιοποιημένης* κοινωνικής κατασκευής υπό την μορφή διάφορων *σωματικών έξεων* (habitus) που παράγονται σε κοινωνικά κατασκευασμένες συνθήκες.²⁰ Με αυτή την οπτική μια *κοινωνική σχέση κυριαρχίας* μπορεί να ενσωματωθεί, τόσο στα άτομα που κυριαρχούνται όσο και στα άτομα που κυριαρχούν με τέτοιο τρόπο που να θεωρείται εντελώς «φυσική». Λειτουργεί, δηλαδή, ένα διαφορετικό σύστημα οικονομίας, η οικονομία της *συμβολικής εξουσίας* που ασκείται «ως δια μαγείας» έξω από κάθε καταναγκασμό και συχνά σε αντίθεση με αυτόν. Η συμβολική εξουσία βασίζεται στην εκ των προτέρων εγχάραξη και τον διαρκή μετασχηματισμό των ανθρώπινων σωμάτων ώστε να δημιουργηθούν μόνιμες ή μεταβλητές καταστάσεις πάνω στις οποίες στηρίζεται η υλική πραγματικότητα, αλλά και η δράση που είναι ικανή να ανατρέψει την εξουσία. Μια τέτοια συμβολική εξουσία με υλικές βάσεις είναι και η *ανδρική εξουσία πάνω στις γυναίκες*, η οποία έχει εγχαραχθεί στα σώματα των δύο φύλων με αποτέλεσμα να γίνεται αποδεκτή ως μια «φυσική» και, όχι, μία *κοινωνική κατάσταση*.²¹

---

¹⁹ Για παρουσίαση της συμβολής της φεμινιστικής θεωρίας στην θεωρητική προσέγγιση της εργασίας των γυναικών, καθώς και για σχετική ξένη βιβλιογραφία βλ. Βαΐου Ντίνα & Μαρία Στρατηγάκη, 1989, σσ. 15-24.

²⁰ Βλ. Πιέρ Μπουρντιέ, 1999.

²¹ Σχετικά με την απελευθέρωση των γυναικών ο Μπουρντιέ αναφέρει ότι χρειάζεται: «έναν αληθινό συλλογικό έλεγχο των κοινωνικών μηχανισμών κυριαρχίας που εμποδίζουν να γίνει αντιληπτή η κουλτούρα... διαφορετικά απ' ό,τι συγκροτείται ως μια κοινωνική σχέση διάκρισης επιβεβαιωμένη ενάντια σε μια φύση που δεν είναι ποτέ τίποτα άλλο παρά το φυσιοποιημένο πεπρωμένο των κυριαρχούμενων ομάδων, των γυναικών, των φτωχών, των αποικιοκρατούμενων, των στιγματισμένων εθνοτήτων, κλπ» βλ. Πιέρ Μπουρντιέ, 1999, σ.92.

Η άρση της διάκρισης βιολογικού και κοινωνικού φύλου υποστηρίχθηκε και από την Judith Butler (1990) για την οποία οι έμφυλες ταυτότητες είναι αποτέλεσμα της εσωτερίκευσης των κοινωνικών προδιαγραφών και έχουν προκύψει ως προϊόντα *παραστασιακών επιτελέσεων* (performative acts) των κοινωνικών συμβάσεων σχετικά με το τι είναι «ανδρικό» και τι «γυναικείο». Πιο συγκεκριμένα, σε αντίθεση με τις προηγούμενες φεμινιστικές θεωρίες (του 1970 και 1980) που είδαν τις έμφυλες ταυτότητες ως αποτέλεσμα κοινωνικών επεξεργασιών των (προϋπαρχουσών) βιολογικών διαφοροποιήσεων των ανθρώπων και ως πεδίο άσκησης της πατριαρχικής εξουσίας, η Judith Butler²² ισχυρίζεται ότι:

το φύλο δεν εγγράφεται παθητικά πάνω στο σώμα ούτε καθορίζεται από τη φύση, τη γλώσσα, το συμβολικό ή ακόμα από την καταδυναστευτική ιστορία της πατριαρχίας. Το φύλο είναι αυτό που φοράμε, μονίμως, εξαναγκαστικά, καθημερινά και αδιάκοπα, με άγχος και με ευχαρίστηση. Αν όμως κάνουμε το σφάλμα να θεωρήσουμε ότι αυτή η συνεχής πράξη αποτελεί φυσικό ή γλωσσικό δεδομένο, αποποιούμαστε τη δύναμή μας να διευρύνουμε σωματικά το πολιτισμικό πεδίο μέσα από κάθε είδους ανατρεπτικές παραστασιακές επιτελέσεις.

Με αυτή την οπτική η Butler ισχυρίζεται ότι το φύλο είναι *επίκτητο* και όχι *έμφυτο* γιατί οι γυναίκες και οι άνδρες διαμορφώνουν οι ίδιοι τις κοινωνικές προσδοκίες για τη θηλυκότητα και την αρρενωπότητα. Ακόμα και η ίδια η ύπαρξη ξεχωριστών κατηγοριών ανάλυσης, των «ανδρών» και των «γυναικών» όπως, άλλωστε, και η *δυναδικότητα* του βιολογικού φύλου είναι κοινωνικές κατασκευές. Η χρησιμοποίηση μιας δυναδικότητας για την κατανόηση του φύλου έχει επιβληθεί από τον *κυρίαρχο λόγο* με στόχο να υποστηριχθεί η υπάρχουσα ιεραρχία του φύλου και η *υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία*, ως εργαλεία άσκησης της κοινωνικής εξουσίας. Ιδιαίτερα σήμερα, που η τεχνολογία μπορεί να παρεμβαίνει δραστικά στην βιολογία, οι δυναδικότητες όπως βιολογικό/κοινωνικό φύλο, φυσικό/τεχνητό, μέσα/έξω, αρρενωπότητα/θηλυκότητα και γενικά οι δυναδικές σχέσεις που χρησιμοποιούνται για την κατανόηση των κοινωνικών διεργασιών και αντιθέσεων δεν έχουν νόημα και πρέπει να αρθούν για να αφήσουν περιθώριο να αποσυνδεθεί η ανθρώπινη συμπεριφορά από συγκεκριμένες σωματικές (κοινωνικές) κατασκευές.²³

²²Βλ. Judith Butler 2006, σ. 404-405.

²³Βλ. Judith Butler, 1990.

Φεμινιστική θεωρία και πολιτική δράση.

Οι διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της έμφυλης κοινωνίας και της θέσης των γυναικών έχουν οδηγήσει στη διατύπωση διαφορετικών πολιτικών στόχων και αιτημάτων για την αλλαγή της κατάστασης από το γυναικείο και φεμινιστικό κίνημα. Ακόμα, το διαφορετικό βάρος που δόθηκε από τις φεμινιστικές θεωρίες στο ρόλο των *ενεργών υποκειμένων* έναντι των *αντικειμενικών* κοινωνικών συνθηκών στην κατασκευή του φύλου και των έμφυλων ταυτοτήτων καθόρισε το είδος της πολιτικής δράσης και τη θέση των φεμινιστριών απέναντι στο κράτος. Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ πέντε διακριτοί γενικοί πολιτικοί στόχοι του γυναικείου και φεμινιστικού κινήματος που κρίθηκαν χρήσιμοι για την κατανόηση της φεμινιστικής κριτικής του κράτους πρόνοιας που ακολουθεί: Ο στόχος της τυπικής (νομικής, *de jure*) ισότητας των φύλων, ο στόχος της ουσιαστικής (*de facto*) ισότητας των φύλων, η απελευθέρωση των γυναικών, η αλλαγή του συμβολαίου του φύλου (*gender contract*) και η κατάργηση του φύλου.

Από τις απαρχές του αστικού κράτους η *τυπική (νομική) ισότητα* αποτέλεσε τον βασικό στόχο των ομάδων των γυναικών και ιδιαίτερα του πρώτου κύματος του φεμινιστικού κινήματος (αρχές του 20^{ου} αιώνα) το οποίο διεκδίκησε ισονομία και ισοπολιτεία δηλαδή ισότητα των ανδρών και των γυναικών στην πρόσβαση στα κοινωνικά, πολιτικά και αστικά δικαιώματα. Οι πρώτες διεκδικήσεις των γυναικών αφορούσαν την απόκτηση ίσων δικαιωμάτων στην εκπαίδευση ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη χειραφέτησή τους. Στη συνέχεια τα αιτήματα στράφηκαν στα ίσα πολιτικά δικαιώματα αμφισβητώντας στην πράξη τη «βιολογική κατωτερότητα» των γυναικών στην οποία είχαν στηριχθεί ο αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική και η εξαίρεσή τους από τη «καθολικότητα» του πολίτη στην αστική δημοκρατία.²⁴

Ο στόχος της *ουσιαστικής* ισότητας προέκυψε όταν κατακτήθηκε τουλάχιστον κατά μεγάλο μέρος η τυπική ισότητα στις σύγχρονες κοινωνίες και αναλύθηκε η θέση των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας και όχι με όρους ατομικών δικαιωμάτων. Η τυπική ισότητα θα παρέμενε καινούργιο γράμμα αν δεν συνοδευόταν με ανακατανομή των αγαθών ανάμεσα στα φύλα. Δηλαδή πολιτικό στόχο αποτέλεσε η ίση κατανομή

---

²⁴ Για το φύλο της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων βλ. Μάρω Παντελίδου – Μαλούτα, 2002 και Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, 1999.

ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες όλων των οικονομικών, πολιτικών κοινωνικών και πολιτιστικών αγαθών, όπως για παράδειγμα του εισοδήματος, της ιδιοκτησίας, της αμειβόμενης εργασίας, της χρόνου αναψυχής, της φροντίδας, της εκπαίδευσης, των πολιτιστικών αγαθών, καθώς επίσης και των κοινωνικών ρόλων, και των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων ως πολίτες.²⁵

Οι φεμινιστικές θεωρίες για την πατριαρχία και την καταπίεση των γυναικών από τους άνδρες οδήγησαν στον πολιτικό στόχο της *απελευθέρωσης των γυναικών* που ταυτίστηκε με το δεύτερο ρεύμα του φεμινιστικού κινήματος στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Γύρω από τον στόχο της απελευθέρωσης των γυναικών συγκροτήθηκαν οι φεμινιστικές διεκδικήσεις. Με αυτές τις διεκδικήσεις απαιτήθηκαν από το κράτος νόμοι και πολιτικές που ενισχύουν την αυτονομία των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες, την αλλαγή της πατριαρχικής οικογένειας και των άλλων κοινωνικών θεσμών και την απόκτηση του ελέγχου του σώματος των γυναικών από τις ίδιες τις γυναίκες με τις ρυθμίσεις των αμβλώσεων και της αντισύλληψης.²⁶

Η αλλαγή του *συμβολαίου του φύλου* εισήχθη ως πολιτικός στόχος τη δεκαετία του 1990²⁷ για να δείξει την ανάγκη αλλαγής των ρητών και άρρητων κοινωνικών συμβάσεων σύμφωνα με τις οποίες κατανέμονται τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Η έννοια του συμβολαίου του φύλου είναι στενά συνδεδεμένη με την αντιμετώπιση των γυναικών ως *ενεργών υποκειμένων* και όχι μόνον ως παθητικών «προϊόντων» των κοινωνικών δομών και των αναζητήσεων εκείνων που επιδιώκουν όχι μόνον τη θεωρητικά ανάλυση αλλά και τη δράση. Οι *γυναίκες* ως ενεργά υποκείμενα συμβάλλουν στη δημιουργία της καθημερινής ζωής τους, αλλά παράλληλα το *φύλο* ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων προσδιορίζει τα όρια αυτών των αλλαγών με τη μορφή του κοινωνικού *συμβολαίου του φύλου*. Η δράση των γυναικών να αλλάξουν τους όρους ζωής και εργασίας αποτελεί πολιτική ενέργεια γιατί ο προσωπικός χώρος αποτελεί χώρο έκφρασης του συμβολαίου του

---

²⁵ Σύμφωνα με τα στοιχεία της UNESCO οι γυναίκες εκτελούν το 70% της συνολικής εργασίας παγκοσμίως, αμείβονται με το 10% του παγκόσμιου εισοδήματος από μισθούς, και κατέχουν το 1% των ακινήτων στον κόσμο.

²⁶ Στην κατηγορία αυτή ανήκει όλη η πλούσια βιβλιογραφία για την απελευθέρωση των γυναικών της δεκαετίας 1970.

²⁷ Μετά το έργο της Carole Pateman (1988).

φύλου του οποίου την επαναδιαπραγμάτευση ή ακόμα και την κατάργηση επιδιώκουν οι φεμινιστικές πολιτικές στις διάφορες χώρες.²⁸

Το πολιτικό αίτημα της *κατάργησης του φύλου* ως διαμορφωτικού παράγοντα της υλικής, συμβολικής και κοινωνικής πραγματικότητας αφορά στην εξασθένιση των έμφυλων διαχωριστικών γραμμών και των σχέσεων εξουσίας που τις στηρίζουν, ώστε να μην υπάρχουν «γυναικείοι» και «ανδρικοί» χώροι και χρόνοι, πρακτικές, αντιλήψεις και συμπεριφορές. Το αίτημα αυτό αμφισβητεί το πολιτικό υποκείμενο «εμείς οι γυναίκες» στο οποίο στηρίχθηκε το φεμινιστικό κίνημα και εξασθενίζει τη σημασία του βασικού ενοποιητικού στοιχείου της κοινωνικής κατηγορίας «γυναίκες» που είναι το φύλο. Όμως, αυτή η προσέγγιση συμβάλλει στην άρση της εσωτερικής αντίφασης των προηγούμενων φεμινιστικών θεωριών οι οποίες περιορίζουν τα ίδια τα υποκείμενα δράσης που επιδιώκουν να απελευθερώσουν, αφού τα θεωρούν ως δεδομένα και εκ των προτέρων προσδιορισμένα με αποτέλεσμα να δημιουργούνται αδιέξοδα στη δράση του γυναικείου κινήματος.²⁹

Οι διαφορετικές φεμινιστικές θεωρίες σχετικά με τη θέση των γυναικών και την έμφυλη κοινωνία, καθώς επίσης, και οι αντίστοιχοι στόχοι συλλογικής και πολιτικής δράσης που προκύπτουν από τις θεωρίες αυτές, διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό τις φεμινιστικές κριτικές του κράτους πρόνοιας και τις επιζητούμενες κατευθύνσεις των αλλαγών.

1.2. Φεμινιστικές κριτικές του κράτους πρόνοιας.

Η στενή σχέση του κράτους πρόνοιας με τις γυναίκες και το φύλο απασχόλησε, όπως άλλωστε αναμενόταν, τη φεμινιστική έρευνα για τουλάχιστον τέσσερις λόγους: (α) το κράτος πρόνοιας προσφέρει υπηρεσίες που απευθύνονται σε ανάγκες του ιδιωτικού

---

²⁸ Βλ. Amy G. Mazur, 2002.

²⁹ Με άλλα λόγια, το πρόβλημα είναι ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζονται μέχρι σήμερα, από την μια ως προκαθορισμένες οντότητες φύλου και από την άλλη ως ενεργά υποκείμενα που επιδιώκουν την απελευθέρωσή τους από τους παράγοντες που προσδιόρισαν τις ταυτότητές τους. Βλ. Judith Butler, 1990 σ.148 κ.ε. Ακραίες εκφράσεις των προσεγγίσεων της αποδόμησης του φύλου αποτελούν μερικές μετα-φεμινιστικές θεωρίες που υποβαθμίζουν εντελώς τη σημασία της συλλογικής δράσης των γυναικών και του ρόλου των κοινωνικών θεσμών και μηχανισμών θεωρώντας ότι τα άτομα μπορούν να δράσουν «ελεύθερα» ως υποκείμενα καθορίζοντας μόνα τους τη θέση και τους όρους αλλαγής της, ανάλογα με τα περιθώρια που αφήνει ο διαφορετικός βαθμός προσαρμογής των συγκεκριμένων ατόμων στις κοινωνικές συμβάσεις.

χώρου ο οποίος έχει «αποδοθεί» στις γυναίκες και ως εκ τούτου γυναίκες είναι η πλειοψηφία των αποδεκτών των υπηρεσιών πρόνοιας, (β) γυναίκες είναι η πλειοψηφία των εργαζομένων στις κοινωνικές υπηρεσίες (εκπαίδευση, υγεία, κλπ.) εφόσον τα επαγγέλματα αυτά θεωρούνται «γυναικεία» (γ) οι υπηρεσίες του κράτους πρόνοιας παρεμβαίνουν στις σχέσεις των φύλων μέσα στην οικογένεια και επηρεάζουν τον κατά φύλο καταμερισμό της οικιακής εργασίας και της φροντίδας και (δ) το κράτος πρόνοιας και ο πολιτικός και ιδεολογικός λόγος που αναπτύσσεται περί αυτού διαμορφώνουν τα πρότυπα του φύλου και τις καθημερινές πρακτικές αποδίδοντας διαφορετικές έννοιες στα *κοινωνικά δικαιώματα* των ανδρών και των γυναικών.³⁰

Το ερευνητικό και πολιτικό ενδιαφέρον για την έμφυλη διάσταση του κράτους πρόνοιας αναπτύχθηκε στην Ευρώπη κυρίως σε χώρες όπου αυτό υπήρξε ισχυρό όπως είναι η Βρετανία, η Γερμανία και οι Σκανδιναβικές χώρες.³¹ Σε αυτές τις χώρες, το φύλο ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων αποτέλεσε απολύτως αποδεκτή παράμετρο (και εργαλείο) της κοινωνικής ανάλυσης κυρίως μετά τη μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας και τις αλλαγές του οικογενειακού προτύπου του τελευταίου μισού του 20ου αιώνα. Οι κριτικές του κράτους πρόνοιας από τη σκοπιά των γυναικών και του φύλου διαφοροποιήθηκαν ιστορικά και εξαρτήθηκαν τόσο από τη φάση ανάπτυξης του δεύτερου φεμινιστικού κινήματος όσο και από τις θεωρητικές προσεγγίσεις του κράτους πρόνοιας στις διάφορες φάσεις τους. Οι σημαντικότερες κριτικές μπορούν να συνοψισθούν σε αυτές που αντιμετωπίζουν το κράτος πρόνοιας ως φορέα διακρίσεων, ως φορέα οργάνωσης της οικογενειακής ζωής, ως φορέα πατριαρχίας και τέλος, ως φορέα αναπαραγωγής των προτύπων φύλου.³²

---

³⁰ Ανάμεσα στη πολύ πλούσια βιβλιογραφία για τη σχέση φύλου και κράτους πρόνοιας ενδεικτικά βλ. Ruth Lister, 1997, και Μάρω Παντελίδου Μαλούτα, 1988, καθώς επίσης και τους συλλογικούς τόμους Linda Gordon, 1990, Thomas P Boje & Leira Arnlaug, 2000, και Barbara Hobson, Jane Lewis & Siim Birte, (ed.) 2002.

³¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι περισσότερες συγκριτικές μελέτες αναφέρονται σε αυτές τις χώρες. Βλ. Mary Daly, 2000, και Diana Sainsbury, 1994.

³² Κατάταξη κάνει και η βλ. Fiona Williams, 1989, σσ. 41-86, η οποία αναφέρεται σε 6 τύπους προσεγγίσεων του κράτους πρόνοιας από τον τον ελευθεριάζοντα (libertarian), τον φιλελεύθερο, τον προνοιακό (welfare), τον ριζοσπαστικό, τον σοσιαλιστικό και τον μαύρο φεμινισμό. Ας σημειωθεί ότι οι προσδιορισμοί αυτοί ανήκουν κυρίως στην αγγλοσαξωνική παράδοση αφού στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε ο όρος φεμινισμός από όλες σχεδόν τις ιδεολογικές τάσεις. Βλ. επίσης το σχετικό κεφάλαιο στο Όλγα Στασινοπούλου, 1990, σσ. 119-134. Κατάταξη των φεμινιστριών ανάλογα με τα ρεύματα κάνει και η Γιώτα Παπαγεωργίου 2004 σσ.107-121.

Το κράτος πρόνοιας φορέας διακρίσεων και αναπαραγωγής των έμφυλων σχέσεων

Τα φεμινιστικά ρεύματα που δίνουν έμφαση στην ισότητα των δικαιωμάτων κατά την παράδοση του πρώτου κύματος του φεμινισμού εντοπίζουν στο κράτος πρόνοιας σειρά ρυθμίσεων και παρεμβάσεων που δημιουργούν **διακρίσεις σε βάρος των γυναικών**. Οι ανισότητες εντοπίζονται τόσο παροχές και τα επιδόματα όσο και στις προστατευτικές διατάξεις που θεσπίστηκαν με βάση την αντίληψη των γυναικών ως υποδεέστερων πολιτών που χρήσουν της προστασίας της οικογένειας και των συζύγων. Σύμφωνα με αυτό το ρεύμα σκέψης η εξασφάλιση ίσων ευκαιριών και ίσης αντιμετώπισης των γυναικών και των ανδρών σε όλες τις λειτουργίες του κράτους πρόνοιας μπορεί να βελτιώσει τη κοινωνική και οικονομική θέση των γυναικών αποδεχόμενο έμπρακτα τις γυναίκες ως ισότιμους πολίτες. Η μητρότητα και η αναπαραγωγική λειτουργία των γυναικών δεν θα αποτελούν εμπόδιο για την ισότητα των φύλων όταν το κράτος πρόνοιας κατοχυρώσει τα δικαιώματα των γυναικών στις αμβλώσεις και την αντισύλληψη, καθώς επίσης και την νομική ισότητα μέσα στην οικογένεια και στις σχέσεις των συζύγων. Με αυτή την έννοια, το κράτος πρόνοιας αντιμετωπίζεται ως μια όψη των παρεμβάσεων του κράτους στο οποίο οι γυναίκες ως άτομα θα πρέπει να έχουν πρόσβαση με ίσους όρους και να ανταγωνίζονται με τους άνδρες ισότιμα. Η πλήρης αναγνώριση και αποδοχή της δυνατότητας των γυναικών να κάνουν ελεύθερα τις επιλογές τους αποτελεί προϋπόθεση για την άρση των διακρίσεων.

Κριτική του κράτους πρόνοιας έκαναν και οι φεμινίστριες που διαπίστωσαν ότι εκτός από τον ταξικό ρόλο του στην καπιταλιστική οικονομία, το κράτος πρόνοιας είχε και ενεργό ρόλο στην αναπαραγωγή, διατήρηση και νομιμοποίηση της πατριαρχικής κοινωνίας. Διαφοροποιώντας το ειδικό βάρος που έδινε το κράτος στην πατριαρχία και τον καπιταλισμό, υποστήριξαν ότι προείχε η εξυπηρέτηση του καπιταλισμού, είτε διατηρώντας συγκεκριμένες μορφές οικογένειας, είτε οργανώνοντας κατάλληλα την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης μέσα στην οικογένεια. Με αυτήν την έννοια το κράτος πρόνοιας είναι η **κρατική οργάνωση της οικογενειακής ζωής** κατά την Elisabeth Wilson η οποία έδειξε ότι:

Η προνοιακή παροχή (σε αντιδιαστολή με την νομοθεσία), λειτουργεί με ένα πιο ήπιο τρόπο και σε μερικές περιπτώσεις με μια πιο σταθερή τάση διατήρησης των

γυναικών στην πρωταρχική τους υποχρέωση ως ενήλικες, την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού. Η αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού είναι προφανώς απαραίτητη για την διατήρηση της οικονομίας και της κοινωνίας, αλλά προκειμένου να γίνει αυτό με ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο για την καπιταλιστική οικονομία, οι γυναίκες καθοδηγούνται από το κράτος.³³

Η κριτική αυτή εντάχθηκε στο πλαίσιο της «πολιτικής οικονομίας» του κράτους πρόνοιας που περιέλαβε στην ανάλυση το ρόλο των γυναικών στην παραγωγή και την κατανάλωση. Ο κύριος στόχος του κράτους πρόνοιας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες σύμφωνα με αυτή την άποψη είναι η **οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής**, δηλαδή της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης με ικανοποιητικό επίπεδο μόρφωσης, κοινωνικής προστασίας και υγείας. Όμως, με την διατήρηση μόνον ενός τμήματος του εργατικού δυναμικού εκτός αγοράς εργασίας, κυρίως των έγγαμων γυναικών, αφενός επιτυγχάνεται η κοινωνική αναπαραγωγή με την μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών και αφετέρου αυξάνεται το επίπεδο κατανάλωσης εκ μέρους του τμήματος των γυναικών που απασχολούνται.³⁴

Μεταγενέστερες αναλύσεις υποστήριξαν ότι ο τρόπος με τον οποίον αναπτύχθηκε το κράτος πρόνοιας για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της καπιταλιστικής παραγωγής είναι **πατριαρχικός** και ότι τα οφέλη της εργατικής τάξης στο απόγειο του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας μεταπολεμικά, είχαν ως αντάλλαγμα την διατήρηση της υποταγής και εξάρτησης των γυναικών από τους άνδρες³⁵. Με αυτή την οπτική τα φεμινιστικά αιτήματα σχετικά με το κράτος πρόνοιας αφορούσαν σε αλλαγές της ίδιας της δομής της οικογένειας, της εργασίας και της καθημερινής ζωής με τις οποίες θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν τόσο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, όσο και οι πατριαρχικές σχέσεις αφού επαναπροσδιορίζεται η σχέση ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας. Η ανάλυση του ρόλου του κράτους ως φορέα πατριαρχίας επικεντρώθηκε στον τρόπο που αυτό οργανώνει προς όφελος των ανδρών τον έλεγχο της σεξουαλικότητας και της αναπαραγωγικής λειτουργίας των γυναικών. Τα κρατικά συστήματα υγείας, η προνοιακή στήριξη του θεσμού της οικογένειας, η αστυνομία, το εκπαιδευτικό και το δικαστικό σύστημα, καθώς και οι τεχνολογίες αναπαραγωγής αποτελούν εργαλεία τέτοιου ελέγχου. Η έλλειψη νομοθεσίας για τη δίωξη της βίας

---

³³Βλ. Elizabeth Wilson, 1977, σ.8. (μτφρ της συγγραφέα)

³⁴Βλ. Ian Gough, 1979.

³⁵Βλ. Gillian Pascall, 1986, και Hilary Rose, 1986.

κατά των γυναικών, η προκατειλημμένη αντιμετώπιση των γυναικών από τους δικαστές, τους ιατρούς και τα άλλα στελέχη των δημοσίων κοινωνικών υπηρεσιών αποτελούν τα πατριαρχικά στοιχεία του κράτους πρόνοιας, τα οποία διαιωνίζουν την ανδρική υπεροχή.³⁶

Όμως, οι παραπάνω προσεγγίσεις εστιάζονται στις *επιπτώσεις* που έχει το κράτος πρόνοιας στις *γυναίκες* και όχι απαραίτητα στο ρόλο του στην αναπαραγωγή των έμφυλων ιεραρχιών *ανεξάρτητα* από το βιολογικό φύλο των ατόμων που εμπλέκονται στην λειτουργία του. Για το λόγο αυτό, η προσέγγιση του κράτους πρόνοιας ως φορέα διακρίσεων αδυνατεί να εξηγήσει γιατί οι διακρίσεις συνεχίζονται ακόμα και όταν έχει επιτευχθεί η τυπική ισότητα (όπως πχ. η νομοθεσία για τη γονική άδεια που δίνει ίσα δικαιώματα στις μητέρες και τους πατέρες). Η προσέγγιση του κράτους πρόνοιας ως φορέα οργάνωσης της οικογενειακής ζωής δεν μπορεί να εξηγήσει γιατί στην οικογένεια ακόμα και όταν και οι δύο εργάζονται δεν αλλάζουν οι ρόλοι των φύλων. Η προσέγγιση του πατριαρχικού κράτους πρόνοιας δεν μπορεί να εξηγήσει τις δυνατότητες χειραφέτησης που δίνει στις γυναίκες η μετατόπιση της εξάρτησης από τους συζύγους στο κράτος πρόνοιας.

«Αντιφάσεις» του κράτους πρόνοιας και διεκδικήσεις γυναικών

Η αντιμετώπιση του κράτους πρόνοιας ως φορέα αναπαραγωγής της έμφυλης κοινωνίας πρόσφερε απαντήσεις στη αντίφαση που εντοπίστηκε στη λειτουργία του ως προς τις γυναίκες. Η αντίφαση έγκειται στο γεγονός ότι η λειτουργία του κράτους πρόνοιας από τη μια στηρίζουν σε ατομική βάση μεγάλες ομάδες γυναικών και βελτιώνουν *βραχυπρόθεσμα* τη καθημερινή ζωή τους και από την άλλη, ενισχύουν

---

³⁶ Κριτική στις απόψεις αυτές άσκησαν και οι «μαύρες» φεμινίστριες που επισήμαναν την σημασία των διαιρέσεων ανάμεσα στις γυναίκες. Σύμφωνα με αυτές το κράτος πρόνοιας θα πρέπει να αναλυθεί όχι μόνο με γνώμονα την πατριαρχία και τον καπιταλισμό, αλλά και με γνώμονα τη φυλετική συγκρότηση της κοινωνίας. Το κράτος πρόνοιας δεν αντιμετωπίζει όλες τις γυναίκες με τον ίδιο τρόπο, αλλά διαφοροποιεί τις παροχές του ανάλογα με την φυλετική και εθνική ταυτότητά τους. Η άποψη ότι η λειτουργία του κράτους πρόνοιας απέναντι στις γυναίκες μπορεί να έχει και κάποια θετικά αποτελέσματα δεν ισχύει για τις μαύρες γυναίκες. Αυτές υφίστανται πρώτες τις αρνητικές συνέπειες της συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας γιατί κατέχουν τις υποδεέστερες θέσεις στην αγορά εργασίας. Παράλληλα, πολλές έχουν αφήσει στις χώρες τους τα παιδιά τους και τα άλλα εξαρτώμενα άτομα με αποτέλεσμα να μην μπορούν να απολαύσουν τις υπηρεσίες φροντίδας που μπορεί να προσφέρει το κράτος πρόνοιας. Τέλος, η ρατσιστική εικόνα της «παθολογίας της μαύρης οικογένειας» που συνοδεύεται από υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας και χαμηλότερο επίπεδο υγείας, δεν αφήνει να φανεί ότι οι μαύρες γυναίκες μπορεί να έχουν τις ίδιες ανθρώπινες ανάγκες με τις λευκές. Βλ. Kum-Kum Bhavnani & Margaret Coulson, 1986, σσ. 81-92.

μακροπρόθεσμα τα κοινωνικά πρότυπα φύλου αφού θεσμοποιούν τους έμφυλους κοινωνικούς διαχωρισμούς. Πιο συγκεκριμένα, οι παροχές του κράτους πρόνοιας ακριβώς επειδή απευθύνονται κυρίως σε γυναίκες βελτιώνουν τη καθημερινή ζωή πολλών γυναικών και προσφέρουν μεγάλο αριθμό «γυναικείων» θέσεων αμειβόμενης εργασίας. Το κράτος πρόνοιας ως εργοδότης ή ως φορέας παροχής υπηρεσιών προς την οικογένεια ενδυναμώνει τις γυναίκες να αντιμετωπίσουν την ανδρική εξουσία μέσα στην οικογένεια και να αλλάξουν δυνητικά τη σχέση εξάρτησης από τους άνδρες προσφέροντας οικονομική και κοινωνική ανεξαρτησία. *Ταυτόχρονα* όμως, η λειτουργία του κράτους πρόνοιας εμπεδώνει την έμφυλη κοινωνία αφού αναπαράγει και συχνά επιτείνει τον καταμερισμό εργασίας κατά φύλο και τις ιεραρχίες του φύλου στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Η εκπαίδευση, η οικογένεια, το σύστημα υγείας είναι θεσμοί που έχοντας αναπτυχθεί με βάση έμφυλα πρότυπα και ενσωματώνει τις έμφυλες εξουσίες, επιτρέπουν σε μερικά άτομα να περάσουν τις διαχωριστικές γραμμές που ορίζουν και χωρίζουν τους «γυναικείους» και «ανδρικούς» χώρους, σφαίρες, εξουσίες, πεδία, χρόνους και πολιτισμικές πρακτικές. Όμως, οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στο δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο, την αμειβόμενη και τη μη αμειβόμενη εργασία όπως άλλωστε και η βία κατά των γυναικών μπορούν να μετατοπισθούν δυσκολότερα αφού στηρίζονται όχι μόνο από τους κοινωνικούς θεσμούς αλλά και από τις καθημερινές πρακτικές των ανδρών και των γυναικών.³⁷

Οι «αντιφατικές» αυτές καταστάσεις έχουν ως αποτέλεσμα να δυσκολεύονται οι διεκδικήσεις των γυναικών σε σχέση με το κράτος πρόνοιας αφού μερικά αιτήματα μπορούν να βελτιώσουν άμεσα τη κατάσταση μερικών γυναικών ενισχύοντας παράλληλα την παραμονή των γυναικών στις υποδεέστερες πλευρές των διαχωρισμένων κοινωνικών χώρων. Για παράδειγμα, η άμεση στήριξη της οικογένειας ως ενιαίας κοινωνικής μονάδας αντιβαίνει τον στόχο της προώθησης της οικονομικής ανεξαρτησίας των γυναικών και της ενίσχυσης της ισότητάς τους ως πολιτών. Τα παράγωγα της οικογενειακής κατάστασης κοινωνικά δικαιώματα εξυπηρετούν μεγάλες ομάδες γυναικών σε αντίθεση με την εξατομίκευση των δικαιωμάτων που στοχεύει στην εξίσωση των φύλων αλλά την τοποθετεί σε μελλοντικό χρόνο. Ακόμα, η πρόωρη συνταξιοδότηση των γυναικών εξισορροπεί το

---

³⁷ Για μεγαλύτερη ανάλυση των αιτημάτων των γυναικών σχετικά με το κράτος πρόνοιας βλ. Fiona Williams, 1989, Sylvia Walby, 1990, Clare Ungerson & Mary Kember, 1997, και Barbara Bagilhole, 1997. κ.α.

διπλό ωράριο εργασίας τους αλλά υπονομεύει την επαγγελματική εξέλιξη όλων των γυναικών των επόμενων γενεών.³⁸

Οι φεμινιστικές διεκδικήσεις σχετικά με τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας προσπάθησαν να άρουν την αντίφαση συνδυάζοντας τις άμεσες παροχές προς τις γυναίκες με την εξασθένιση των έμφυλων διαχωρισμών. Αναφέρονται για παράδειγμα στην συλλογική δραστηριοποίηση των γυναικών για την αναδιοργάνωση των κοινωνικών υπηρεσιών σε νέα βάση με στόχο να δημιουργηθούν γυναικείοι δημόσιοι χώροι, όπως κέντρα υποδοχής κακοποιημένων γυναικών για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, κέντρα συμβουλευτικής για την αντισύλληψη και τα αναπαραγωγικά δικαιώματα, ομάδες αυτοβοήθειας, χώροι συνάντησης και πληροφόρησης των γυναικών και εναλλακτικές μορφές οργάνωσης της φροντίδας των εξαρτημένων ατόμων. Ακόμα διεκδικήθηκαν αλλαγές στη συνολική οργάνωση του χρόνου της αμειβόμενης εργασίας σε όφελος των εργαζομένων γυναικών και ανδρών, στη παροχή φροντίδας στα παιδιά με συλλογικό τρόπο και αντισεξιστικά πρότυπα, στην ενίσχυση της αναπαραγωγικής ελευθερίας των γυναικών κλπ. Οι διεκδικήσεις περιέλαβαν δημόσια εκπαίδευση με μη σεξιστικές μεθόδους ώστε να εξασθενούν σταδιακά οι στερεοτυπικές ταυτότητες του φύλου στις οποίες στηρίζονται στην συνέχεια οι επαγγελματικές επιλογές, αλλά και το *ποιος ή ποια φροντίζει τα παιδιά*.³⁹

Με άλλα λόγια, τα αιτήματα για *περισσότερο* κράτος πρόνοιας, δηλαδή για περισσότερες και καλύτερες δομές φροντίδας εξαρτημένων μελών της οικογένειας και μεγαλύτερες κοινωνικές δαπάνες για την αντιμετώπιση της φτώχειας και της βίας κατά των γυναικών αποτελούν παρεμβάσεις που στηρίζουν τις γυναίκες ως άτομα και ως κοινωνική κατηγορία. Οι γυναίκες ως άμεσα «επωφελούμενες» από τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας έχουν λόγους να εναντιώνονται στις περικοπές των κοινωνικών δαπανών (στις χώρες που ήταν υψηλές) ή να διεκδικούν την αύξησή τους στις χώρες που ήταν χαμηλές όπως η Ελλάδα. Σε κάθε περίπτωση η εξάρτηση από το κράτος θεωρήθηκε προτιμότερη από την εξάρτηση από την οικογένεια. Από τη στιγμή που οι γυναίκες δεν «ζουν με το κράτος» αλλά με τους άνδρες τους, μπορούν να διεκδικούν συλλογικά περισσότερες διευκολύνσεις από το κράτος παρά ατομικά από τους

³⁸ Ανάμεσα σε άλλα βλ. Μάρω Παντελίδου Μαλούτα, 1988.

³⁹ reference

συζύγους τους.⁴⁰ Παράλληλα, τα αιτήματα για καλύτερο κράτος πρόνοιας αφορούν στις μεταρρυθμίσεις με στόχο τη σταδιακή μακροπρόθεσμη αλλαγή των κοινωνικών προτύπων του φύλου, όπως για παράδειγμα με την σταδιακή προώθηση της ισότητας των φύλων και την υποστήριξη νέων μορφών οικογένειας.

Όμως, σε κάθε περίπτωση οι φεμινιστικές διεκδικήσεις σχετικά με το κράτος πρόνοιας προσέκρουσαν τη δεκαετία του 1980 στον περιορισμό των δημοσίων κοινωνικών δαπανών σε όλες τις χώρες με ισχυρό κράτος πρόνοιας. Ο περιορισμός των δαπανών είχε ως αποτέλεσμα να «επιστρέφουν» σταδιακά στην οικογένεια περισσότερες ευθύνες φροντίδας και κοινωνικής προστασίας. Παράλληλα, οι φεμινιστικές διεκδικήσεις προσέκρουσαν στις εγγενείς αντιστάσεις της ίδιας της έμφυλης συγκρότησης του κράτους και των δημόσιων πολιτικών, ενώ η δυναμική του γυναικείου και φεμινιστικού κινήματος περιορίστηκε αισθητά μετά την κατάκτηση της νομικής ισότητας σε όλες τις χώρες της Ευρώπης και στην Ελλάδα (τη δεκαετία του 1980).⁴¹

1.3. Έμφυλα προνοιακά καθεστώτα

Η αλλαγή της μορφής του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη ως αποτέλεσμα της τάσης συρρίκνωσής του μετά την οικονομική κρίση του 1975, οδήγησε στην εισαγωγή του όρου *προνοιακό καθεστώς* (welfare regime).⁴² Με τον όρο αυτόν περιγράφηκαν επιτυχέστερα τα διάφορα μοντέλα κράτους πρόνοιας που προέκυπταν από τη σταδιακή μετάθεση μέρους των κοινωνικών παρεμβάσεων από τον κρατικό μηχανισμό στον τρίτο τομέα της οικονομίας τη δεκαετία του 1990. Ακόμα, διευκολύνθηκε η συγκριτική μελέτη των διαφορετικών προνοιακών καθεστώτων στην Ευρώπη και η διερεύνηση του ρόλου των κυβερνητικών χειρισμών, των ιδεολογικών προσανατολισμών, των οικονομικών περιορισμών, των ορίων κοινωνικής ανοχής στα διαφορετικά μοντέλα προνοιακών καθεστώτων.⁴³

---

⁴⁰ Carole Pateman *????* “The Patriarchal Welfare State”, in Democracy and the Welfare State Gutmann (ed.) pp 231-260. και Carole Pateman, 1988.

⁴¹ [reference](#)

⁴² Ο όρος *καθεστώς* «υποδηλώνει τη σχέση ανάμεσα στο κράτος και την οικονομία και ειδικότερα τη διερεύνηση του συνόλου των θεσμικών και οργανωτικών χαρακτηριστικών που συγκροτούν αυτή τη σχέση» Βλ. Μαρία Πετμεζίδου 2006, σ. 12.

⁴³ [reference](#)

Οι σχέσεις *οικογένειας*, *κράτους* και *αγοράς* αναδείχθηκαν σε κεντρικό παράγοντα διαμόρφωσης των προνοιακών καθεστώτων. Η *συγκριτική ανάλυση των προνοιακών καθεστώτων* οδήγησε στην τυπολογία των καθεστώτων ανάλογα με τον τρόπο σύνδεσης του *κράτους* με την *αγορά* και την *οικογένεια*. Η αύξηση της ανεργίας και η μείωση των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης από τη μια και η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και η προώθηση της τυπικής ισότητας από την άλλη αποτέλεσαν το υπόβαθρο αυτής της νέας προσέγγισης. Με αυτήν συνδέθηκε στενά το *ιδιωτικό* και το *δημόσιο* και εντάχθηκαν στην ανάλυση των κοινωνικών παρεμβάσεων του κράτους οι εξελίξεις της οργάνωσης της οικιακής εργασίας, της φροντίδας και των όρων καθημερινής ζωής και εργασίας των ανδρών και γυναικών.⁴⁴

Πρώτος ο Esping-Andersen συμπεριέλαβε στην τυπολογία των «*καθεστώτων ευημερίας*»⁴⁵ κριτήρια που αναφέρονται στη σχέση του *κράτους* με την *οικογένεια* και όχι μόνον με την αγορά, αναδεικνύοντας την ανεπάρκεια του χρησιμοποιούμενου μέχρι τότε, κριτηρίου του ύψους των δημόσιων κοινωνικών δαπανών χωρίς να προσδιορίζονται παράλληλα «τα οργανωτικά χαρακτηριστικά του κράτους πρόνοιας σε συνδυασμό με το είδος των κοινωνικών δικαιωμάτων που αποκρυσταλλώνονται μέσα από αυτό, οι επιδράσεις της κοινωνικής πολιτικής στη διανομή του εισοδήματος και η κοινωνική στρωμάτωση».⁴⁶

Τα κριτήρια για την κατάταξη των καθεστώτων ευημερίας σε τρία είδη, το φιλελεύθερο, συντηρητικο-κορπορατιστικό και το σοσιαλδημοκρατικό είναι τρία: (α) ο βαθμός που τα απαραίτητα αγαθά για την κάλυψη βασικών αναγκών αποτελούν κοινωνικό δικαίωμα και «*αποεμπορευματοποιούνται*», (β) ο βαθμός που τα κοινωνικά αγαθά είναι καθολικά και αποτελούν μηχανισμό διόρθωσης των κοινωνικών ανισοτήτων και (γ) το είδος της σχέσης ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και την οικογένεια που διαμορφώνει το επίπεδο και το είδος της κοινωνικής προστασίας. Ως προς την οικογένεια αυτή μπορεί να στηρίζεται είτε *επικουρικά* όταν δεν μπορεί να αντεπεξέλθει στον ρόλο της (στα συντηρητικά και φιλελεύθερα καθεστώτα), είτε *προληπτικά* με στόχο να περιορίσει την εξάρτησή των μελών της από αυτήν (στα σοσιαλδημοκρατικά καθεστώτα).

⁴⁴ Για συνοπτική παρουσίαση της σχετικής προβληματικής βλ. Ruth Lister, 2000.

⁴⁵ Για την ελληνική μετάφραση του όρου welfare regime βλ. Cøsta Esping-Andersen, 2006.

⁴⁶ Όπως αναλύεται στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης βλ. Μαρία Πετμεζίδου, 2006, σ. 10.

Η έντονη φεμινιστική κριτική του έργου του Esping Andersen σχετικά με την υποβάθμιση της σημασίας των έμφυλων σχέσεων μέσα στην οικογένεια στην οργάνωση της κοινωνικής προστασίας⁴⁷ οδήγησε τον Esping Andersen να χρησιμοποιήσει τον όρο *από-οικογενειοποίηση*⁴⁸ για να εκφράσει το βαθμό στον οποίον η εργασία φροντίδας των εξαρτημένων μελών της οικογένειας μεταφέρεται από την οικογένεια στο κράτος και την αγορά. Από το βαθμό από-οικογενειοποίησης των υπηρεσιών πρόνοιας εξαρτώνται άμεσα οι όροι απασχόλησης των γυναικών, η συνακόλουθη αύξηση της ζήτησης οικιακών υπηρεσιών και τελικά η ανεξαρτητοποίηση των γυναικών από την οικογένεια. Η συμπερίληψη αυτή της οικογένειας στην ανάλυση οδήγησε μεν στον εμπλουτισμό των κριτηρίων των προνοιακών καθεστώτων στην Ευρώπη δεν άλλαξε όμως τη βασική τυπολογία τους.⁴⁹

Η οικογένεια και το φύλο στη διαμόρφωση του κράτους ευημερίας

Επιχειρώντας μια περισσότερο ουσιαστική ένταξη της οικογένειας στην ανάλυση και κατάταξη των προνοιακών καθεστώτων και του ρόλου της απασχόλησης των γυναικών στη συγκρότησή τους, η Jane Lewis εισήγαγε το κριτήριο του *προτύπου οικογένειας* που αυτά προωθούν. Στο ένα άκρο βρίσκεται το πρότυπο οικογένειας όπου ο άνδρας είναι *κουβαλητής* (breadwinner) και η γυναίκα *νοικοκυρά*. Σε αυτό:

οι έγγαμες γυναίκες αποκλείονται από την αγορά εργασίας, υποτάσσονται στους συζύγους τους για να καλυφθούν από την κοινωνική ασφάλιση και την φορολογία, ενώ αναμένεται από αυτές να αναλάβουν την φροντίδα (των παιδιών και των άλλων εξαρτημένων ατόμων) στο σπίτι χωρίς στήριξη από το κράτος.⁵⁰

Στο άλλο άκρο βρίσκεται το πρότυπο οικογένειας *διπλής σταδιοδρομίας* και διπλού μισθού. Με κριτήριο το πρότυπο οικογένειας του άνδρα κουβαλητή και της γυναίκας νοικοκυράς τα καθεστάτα ευημερίας μπορούν να καταταχθούν σε *ισχυρά, τροποποιημένα* και *αδύναμα*. Οι διαφοροποιήσεις αφορούν στο μέγεθος και την ποιότητα της απασχόλησης των γυναικών, στην έκταση των κοινωνικών υπηρεσιών

⁴⁷ Για παράδειγμα βλ. Jane Lewis, 1992 και 1993, Julia O'Connor 1993 και 1996, Ann Shola Orloff 1993.

⁴⁸ Ο όρος είχε ήδη χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά στο κείμενο των βλ. E. McLaughlin & C. Glendinning, 1994, και Chiara Saraceno, 1997.

⁴⁹ Βλ. Gøsta Esping Andersen, 1999, και σχετικό σχολιασμό από Αθηνά Βλαχαντώνη σχετικά με τα όρια της τυπολογίας και την ουσιαστική απουσία των κατ'εξοχήν «οικογενειακών» προνοιακών καθεστώτων όπως της Ελλάδας.

⁵⁰ Βλ. Jane Lewis, 1992, σ.172 (μτφρ. της συγγραφέα).

φροντίδας, τα δικαιώματα που συνδέονται με τη μητρότητα και στο μέγεθος των ανισοτήτων των φύλων ως προς τα ασφαλιστικά δικαιώματα.⁵¹

Η Diane Sainsbury προχώρησε ακόμα περισσότερο στην ένταξη του φύλου στην ανάλυση του προνοιακού καθεστώτος και προσπάθησε να «διορθώσει» την «μονομέρεια» της τυπολογίας της Jane Lewis η οποία χρησιμοποίησε ως βασικό κριτήριο κατάταξης ένα «προϊόν» του παραδοσιακού καταμερισμού της εργασίας, τον *άνδρα κουβαλητή*. Η Sainsbury πρότεινε τη διεύρυνση των κριτηρίων με άλλα στοιχεία που συγκροτούν την ιδεολογία της οικογένειας και επηρεάζουν την μορφή τόσο της κοινωνικής πολιτικής όσο και των άλλων δημόσιων πολιτικών. Αυτά ήταν κριτήρια όπως η βάση θεμελίωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων, το είδος των παροχών, ο βαθμός του καταμερισμού εργασίας μέσα στο σπίτι, τα όρια της ιδιωτικής/δημόσιας σφαίρας και ο βαθμός που η εργασία φροντίδας είναι αμειβόμενη ή μη. Τα κριτήρια αυτά οδήγησαν στη διατύπωση δύο *προτύπων κράτους πρόνοιας* (α) του *πρότυπου του άνδρα/κουβαλητή* (male breadwinner model) όπως είχε κάνει και η Lewis στο οποίο τα κοινωνικά δικαιώματα θεμελιώνονται με τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας και (β) του *εξατομικευμένου προτύπου* (individual model) στο οποίο τα κοινωνικά δικαιώματα θεμελιώνονται με την ιδιότητα του πολίτη. Οι σημαντικότερες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο πρότυπα παρουσιάζονται στον παρακάτω Πίνακα.⁵²

Πεδία διαφοροποίησης του κράτους πρόνοιας	Πρότυπο κράτους πρόνοιας του <u>άνδρα κουβαλητή</u>	<u>Εξατομικευμένο</u> πρότυπο κράτους πρόνοιας
Ιδεολογία της οικογένειας	Εξιδανίκευση του γάμου Αυστηρός καταμερισμός εργασίας κατά φύλο Ο άνδρας= κερδίζει Η γυναίκα = φροντίζει	Καμία προτίμηση στη μορφή οικογένειας Μοιρασμένοι ρόλοι Ο πατέρας = κερδίζει και φροντίζει Η μητέρα = κερδίζει και φροντίζει
Δικαιώματα	Διαφορετικά για τους δύο συζύγους	Όμοια
Θεμελίωση δικαιωμάτων	Ο κουβαλητής (μισθοδοτούμενος)	Η ιδιότητα του πολίτη ή ο τόπος διαμονής
Αποδέκτης του	Ο αρχηγός του νοικοκυριού	Το άτομο

⁵¹ Για εφαρμογή των τυπολογιών αυτών στην ανάλυση των συνταξιοδοτικών συστημάτων στην Ελλάδα βλ. Μαρία Καραμεσίνη, 2002^α, σσ. 3-32.

⁵²Βλ. Diane Sainsbury, 1996, σσ. 41-42, (μτφρ. και προσαρμογή από τη συγγραφέα).

δικαιώματος/επιδόματος		
Μονάδα του δικαιώματος /επιδόματος	Το νοικοκυριό ή η οικογένεια	Το άτομο
Μονάδα των εισφορών	Το νοικοκυριό	Το άτομο
Φορολογία	Κοινή φορολογία Απαλλαγές για τα εξαρτημένα άτομα	Ξεχωριστή (ατομική) φορολογία Ίσες φορολογικές απαλλαγές
Πολιτικές απασχόλησης και μισθών	Προτεραιότητα στους άνδρες	Απευθύνεται και στα δύο φύλα
Η σφαίρα της φροντίδας	Κύρια η ιδιωτική σφαίρα	Ισχυρή παρέμβαση του κράτους (δημόσια σφαίρα)
Η εργασία φροντίδας	Μη αμειβόμενη	Μερικώς αμειβόμενη

Την επικέντρωση των παραπάνω αναλύσεων στα βορειοευρωπαϊκά πρότυπα προνοιακών καθεστώτων επεσήμανε η Rossana Trifiletti η οποία υποστήριξε ότι οι χώρες της νότιας Ευρώπης δεν εμπίπτουν σε κανένα από τα παραπάνω πρότυπα. Σε αυτές η λειτουργία της εκτεταμένης οικογένειας αναλαμβάνει μεγάλο μέρος των πρωτογενών κοινωνικών κινδύνων που αντιμετωπίζουν οι πολίτες ως άτομα. Το κράτος πρόνοιας καλείται να προστατεύσει από τους κοινωνικούς κινδύνους που δεν μπορεί να αντιμετωπίσει η οικογένεια δηλαδή να προστατεύσει ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού από εξαιρετικούς και έκτακτους κινδύνους. Οι κοινωνικές παροχές απευθύνονται έτσι σε μικρότερες κοινωνικές ομάδες μπορεί όμως να είναι ισχυρότερες σε σχέση με τις παροχές των προνοιακών καθεστώτων όπου τα κοινωνικά δικαιώματα είναι καθολικά. Γενικότερα, ο τρόπος που αντιμετωπίζει το κράτος τις γυναίκες αποτελεί συστατικό στοιχείο του τύπου του προνοιακού καθεστώτος όπως φαίνεται στο παρακάτω Σχήμα.⁵³

	Το κράτος αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως συζύγους και μητέρες		Το κράτος αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως εργαζόμενες	
Το κράτος προστατεύει από την αγορά	Πρότυπο προνοιακού καθεστώτος του άνδρα κουβαλητή		Πρότυπο καθολικού προνοιακού καθεστώτος	
Μεγιστοποίηση των διακρίσεων φύλου				Ελαχιστοποίηση των διακρίσεων φύλου

⁵³ Βλ. Rossana Trifiletti, 1999, σ. 54.

Το κράτος δεν προστατεύει από την αγορά	Μεσογειακό προνοιακό καθεστώς		Φιλελεύθερο προνοιακό καθεστώς	
---	--------------------------------------	--	---------------------------------------	--

Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, το πρότυπο του άνδρα κουβαλητή απαιτεί τουλάχιστον ένα μισθό, ενώ το μεσογειακό πρότυπο απαιτεί πολλαπλές μερικές απασχολήσεις. Και τα δύο όμως στηρίζουν και στηρίζονται από τις ανισότητες των φύλων. Αντίθετα, το πρότυπο του καθολικού προνοιακού καθεστώτος ενθαρρύνει την απασχόληση των γυναικών και το φιλελεύθερο την επιβάλλει με αποτέλεσμα και τα δύο να μειώνουν τις ανισότητες, αλλά για αντίθετους λόγους. Πιο συγκεκριμένα το μεσογειακό πρότυπο αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως συζύγους και μητέρες ενώ παράλληλα τις προωθεί στην αγορά εργασίας χωρίς προστασία όταν υπάρχει οικονομική ανάγκη. Με άλλη λόγια ελέγχει την αμειβόμενη και τη μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών αφού δεν υπάρχουν επαρκείς κοινωνικές παροχές και η εργασία φροντίδας θεωρείται «γυναικεία». Αποτέλεσμα είναι η αμειβόμενη εργασία των γυναικών να προστατεύεται κοινωνικά μόνο στην περίπτωση της πλήρους απασχόλησης.

Μεταγενέστερες προσπάθειες τυπολογίας των προνοιακών καθεστώτων με οπτικές σχετικές με το φύλο πρότειναν την χρησιμοποίηση ως κριτηρίου το είδος των *πολιτικών για το φύλο* (gender policy model). Σύμφωνα με αυτό τα καθεστάτα μπορούν να διακριθούν σε καθεστάτα *διπλού μισθού* (dual earner), καθεστάτα *στήριξης της οικογένειας* (general family support), ή καθεστάτα *προσανατολισμένα στην αγορά* (market-oriented).⁵⁴ Ακόμα, πιο πρόσφατες αναλύσεις υποστήριξαν την ένταξη του κριτηρίου της «ακεραιότητας του σώματος» (bodily integrity) στην κατάταξη, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τη μεγάλη σημασία να περιορισθεί η άσκηση βίας που υποβαθμίζει το επίπεδο κοινωνικής προστασίας και καθημερινής ζωής πολλών πολιτών.⁵⁵

Όλες οι παραπάνω θεωρητικές επεξεργασίες, ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφορές τους αναγνωρίζουν άμεσα ή έμμεσα ότι το είδος των έμφυλων σχέσεων που προωθούνται (πχ. ο βαθμός που πριμοδοτείται η οικογένεια έναντι της απασχόλησης

⁵⁴ Βλ. Walter Korpi, 2000, σσ. 127-191.

⁵⁵ Keith Pringle, 2006 και Julia Twigg, 2000.

των γυναικών και ο τρόπος που εξελίσσεται η ιδεολογία του φύλου) αποτελούν σημαντική διάσταση της συγκρότησης των προνοιακών καθεστώτων.⁵⁶ Οι χώρες της Ευρώπης μπορούν να καταταγούν στη βάση κριτηρίων σχετικών με το φύλο, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι πρέπει να υποβαθμισθούν οι διαφορές ανάμεσα στις χώρες της ίδιας ομάδας. Για παράδειγμα, στο εσωτερικό των προνοιακών καθεστώτων των Σκανδιναβικών χωρών παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς την αντίληψη της μητρότητας. Το κόστος των υπηρεσιών προς τις μητέρες με μικρά παιδιά να είναι χαμηλό στην Νορβηγία, όπως άλλωστε και η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, σε σχέση με τη Δανία και τη Σουηδία.⁵⁷

Σε κάθε περίπτωση, η *κοινωνική οργάνωση της μητρότητας και της φροντίδας των παιδιών* (ή αλλιώς το ερώτημα ποιός/ποια και πώς φροντίζει τα παιδιά) αποτελεί κεντρικό ζήτημα, όχι μόνον στη συζήτηση για την αναδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας, αλλά και στη συζήτηση για το περιεχόμενο των εννοιών *ιδιότητα του πολίτη, κοινωνικά δικαιώματα, κοινωνικός αποκλεισμός και φύλο* στις σύγχρονες κοινωνίες.⁵⁸ Οι φεμινιστικές θεωρητικές επεξεργασίες της σχέσης του φύλου με το προνοιακό καθεστώς οδήγησαν στη διατύπωση της ανάγκης για ένα νέο μοντέλο κοινωνικής πολιτικής (policy shift)⁵⁹ το οποίο να αναγνωρίζει τη φροντίδα όχι μόνο ως οικονομικό μέγεθος, αλλά και ως στοιχείο κοινωνικής και προσωπικής ευημερίας. Η φροντίδα, άλλωστε δεν είναι δυνατόν ούτε επιθυμητό να μετακινηθεί στο σύνολό της έξω από την οικογένεια. Για να αναγνωρισθεί η φροντίδα ως στοιχείο ευημερίας χωρίς, ταυτόχρονα, να υπονομευθεί ο στόχος της ισότητας των φύλων, απαιτείται πλήρης αναδιοργάνωση του τρόπου με τον οποίον κατανέμεται ο «χρόνος» και η ανατροπή του αξιακού συστήματος σύμφωνα με το οποίο απαξιώνεται η εργασία της φροντίδας προς όφελος της μισθωτής εργασίας.⁶⁰

1.4. Η κοινωνική πολιτική ως δημόσια πολιτική.

---

⁵⁶Βλ. Ann Shola Orloff (2002), *Women's Employment and Welfare regimes. Globalization, Export Orientation and Social Policy in Europe and North America*, UN Research Institute for Social Development, Programme, Social Policy and Development, Programme Paper No.12, σ. 19.

⁵⁷Βλ. Leira Arnlaug, 1992.

⁵⁸ Όπως έδειξαν οι αναλύσεις των Βλ. Jane Jenson & Mariette Sineau, 2001 και των Barbara Hobson, Jane Lewis & Siim Birte (ed), 2002.

⁵⁹ Η «αλλαγή του παραδείγματος» κατά τον Peter A. Hall, 1993, που κατέταξε τις αλλαγές των μέτρων κοινωνικής πολιτικής σε *πρώτου* βαθμού (επιδόματα και παροχές), *δεύτερου* βαθμού (αλλαγές των εργαλείων της πολιτικής) και *τρίτου* βαθμού (αλλαγές των ίδιων των στόχων της πολιτικής).

⁶⁰ βλ. Jane Lewis, 2002, σσ. 331-357.

Μετά τη διερεύνηση της έμφυλης διάστασης του κράτους πρόνοιας, των προνοιακών καθεστώτων οι φεμινιστικές έρευνες επεκτάθηκαν και στην κριτική αποτίμηση της κατασκευής της κοινωνικής πολιτικής, δηλαδή του τρόπου που σχεδιάζεται και εφαρμόζεται το σύνολο των κοινωνικών παρεμβάσεων του κράτους. Η έμφαση δόθηκε στην αντιμετώπιση της κοινωνικής πολιτικής ως τμήματος των δημόσιων πολιτικών από πολλές από τις οποίες εξαρτάται άμεσα η κοινωνική πολιτική (πχ την οικονομική πολιτική). Στόχος ήταν να εξετασθεί γιατί παρά τις σημαντικές κινητοποιήσεις των γυναικείων και φεμινιστικών οργανώσεων σε κομβικά ζητήματα του κράτους πρόνοιας και παρά την ρητή αναγνώριση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων ως πρόβλημα από τις δημόσιες πολιτικές, και κυρίως την κοινωνική πολιτική, δεν έχουν αλλάξει ριζικά τα πρακτικά αποτελέσματα ως προς τα πρότυπα φύλου που προωθούνται.⁶¹ Παρουσιάζονται εδώ, συνοπτικά, δύο μόνον όψεις της κοινωνικής κατασκευής της κοινωνικής πολιτικής ως δημόσιας πολιτικής: (α) η συμβολή των συλλογικών φορέων των κοινωνικών κινημάτων (κοινωνία των πολιτών) στην ανάπτυξη των μέτρων της κοινωνικής πολιτικής (β) ο ρόλος του πολιτικού λόγου στη δημιουργία αποστάσεων ανάμεσα στη ρητορική και την εφαρμογή της πολιτικής.

Οι φορείς της κοινωνικής πολιτικής

Η εκάστοτε μορφή της κοινωνικής πολιτικής προκύπτει ως συνισταμένη ενός μεγάλου αριθμού παραγόντων, όπως είναι οι πολιτικές δυνάμεις, οι κρατικοί και κοινωνικοί θεσμοί, οι διεκδικήσεις των επιχειρήσεων, των εργαζομένων και των άλλων συλλογικών φορέων των πολιτών κ.ά. Η δράση των συνδικαλιστικών οργανώσεων, των κυβερνητικών οργανώσεων των κοινωνικών κινημάτων επηρεάζουν τις αποφάσεις σχετικά με τη λήψη των μέτρων κοινωνικής πολιτικής και επηρεάζουν τον τρόπο και την αποτελεσματικότητα της εφαρμογής. Ανάμεσα στους φορείς δημιουργούνται συμμαχίες και συγκρούσεις, τα αιτήματά τους μπορεί συμπίπτουν ή να αποκλίνουν ενώ η τελική μορφή των μέτρων εκφράζει το σημείο ισορροπίας ανάμεσα σε αντικρουόμενες ιδεολογικές τάσεις, πολιτικές εξουσίες και συλλογικά ενδιαφέροντα και προσωπικά συμφέροντα. Στην περίπτωση της Ελλάδας

---

⁶¹ Οι προσεγγίσεις αυτές αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο των *σπουδών της δημόσιας πολιτικής* (public policy studies) και της θεωρίας των κοινωνικών κινήματων (social movement theory) της δεκαετίας του 1990.

και λιγότερο ή περισσότερο στις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη και την εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής παίζουν οι σχετικές ευρωπαϊκές πολιτικές. Η ΕΕ παρόλο που δεν έχει ρητές αρμοδιότητες σε ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης και κοινωνικής προστασίας επηρεάζει την άσκηση της κοινωνικής πολιτικής σε μεγάλο βαθμό μέσω των παρεμβάσεων στην οικονομία και στην αγορά εργασίας. Η ΕΕ διαμορφώνει άμεσα ή έμμεσα την πολιτική απασχόλησης και την πολιτική κοινωνικής ενσωμάτωσης με την κοινοτική διαδικασία της Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού⁶² και τις χρηματοδοτήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.⁶³

Γύρω από συγκεκριμένους στόχους της κοινωνικής πολιτικής συγκροτούνται πολιτικές συμμαχίες ανάμεσα σε ομάδες και άτομα σε όλα τα επίπεδα άσκησης της πολιτικής (πχ. την τοπική αυτοδιοίκηση, το κράτος, την Ευρωπαϊκή Ένωση) Οι συμμαχίες αυτές συγκροτούν τυπικά ή άτυπα *δίκτυα διεκδίκησης* (advocacy networks)⁶⁴ που προωθούν τις πολιτικές σε κατευθύνσεις που διαμορφώνουν οι στόχοι τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων δικτύων και μάλιστα διεθνικών είναι αυτά που συγκροτούνται γύρω από τους στόχους της ισότητας των φύλων. Αυτά αποτελούνται από στρατηγικές συμμαχίες ανάμεσα στους κρατικούς μηχανισμούς για την ισότητα των φύλων, φεμινίστριες πολιτικούς και τις γυναικείες οργανώσεις και τις φεμινιστικές ομάδες.⁶⁵ Για παράδειγμα στο επίπεδο της ΕΕ δημιουργήθηκε ισχυρό διεθνικό δίκτυο διεκδίκησης για την ψήφιση της Ευρωπαϊκής Οδηγίας για την σεξουαλική παρενόχληση στους χώρους δουλειάς που λειτούργησε για περισσότερα από 10 χρόνια μέχρι που ψηφίστηκε τελικά η σχετική Οδηγίας το 2002.⁶⁶

Σε κάθε περίπτωση, η ανάλυση της «επιτυχίας» ή «αποτυχίας» του στόχου της ισότητας των φύλων μέσα από την άσκησης της κοινωνική πολιτικής έδειξε ότι σε κάθε χώρα και για σε κάθε πεδίο απαιτούνται διαφορετικές «ισορροπίες» και

---

⁶² Σύμφωνα με την οποία «συντονίζονται» και «αποτιμώνται» οι εθνικές πολιτικές στη βάση κοινών κατευθυντηρίων γραμμών που αποφασίζει το Συμβούλιο της ΕΕ.

⁶³ Όλες οι νέου τύπου κοινωνικές υποδομές και υπηρεσίες στην Ελλάδα (βρεφονηπιακοί σταθμοί, ολοήμερο σχολείο, «βοήθεια στο σπίτι», κέντρα υποδοχής θυμάτων εμπορίας, προγράμματα κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών κλπ έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο των τριών μέχρι σήμερα Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης. Βλ. σχετικά τα κεφάλαια 3, 4, 5, 6.

⁶⁴ Βλ. Paul Sabatier, 1998 και πολλές σχετικές επιστημονικές ανακοινώσεις που έχουν δημοσιευθεί στα επιστημονικά περιοδικά *Journal of European Public Policy*, *European Journal of Social Policy* κλπ

⁶⁵ Βλ. σχετικά παραδείγματα στη συγκριτική μελέτη των «επιτυχημένων» πολιτικών στο Mazur G. Amy, 2002.

⁶⁶ Βλ. Katherine S. Zippel, 2006.

συμπτώσεις ανάμεσα στη λειτουργία των κοινωνικών θεσμών, και τη δράση των εμπλεκόμενων φορέων σε κάθε πεδίο παρέμβασης. Για παράδειγμα, στο πεδίο απασχόλησης, ο ρόλος των κρατικών μηχανισμών φαίνεται να είναι ο σημαντικότερος για την ισότητα των φύλων. Στο πεδίο της φροντίδας των παιδιών, οι στάσεις σχετικά με τα στερεότυπα του φύλου φαίνεται να συμβάλλουν περισσότερο στην επίτευξη της ισότητας, ενώ για την βία κατά των γυναικών η νομοθεσία φαίνεται να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο⁶⁷.

Ο πολιτικός λόγος της κοινωνικής πολιτικής

Για την κατανόηση της διάστασης ανάμεσα στη ρητορική και την εφαρμογή της χρησιμοποιήθηκε η έννοια του *νοηματικού πλαισίου* (conceptual frame) της δημόσιας πολιτικής ως βασικού αναλυτικού εργαλείου.⁶⁸ Το εργαλείο προέκυψε από την διαπίστωση ότι η αποτελεσματικότητα των πολιτικών παρεμβάσεων δεν εξαρτάται μόνον από τις αντικειμενικές συνθήκες, το είδος των θεσμών, και των πολιτικών προτεραιοτήτων που διαμορφώνουν την πολιτική. Εξαρτάται και από τον τρόπο που περιγράφεται και γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα από τους φορείς και τα πρόσωπα που εμπλέκονται σε αυτήν. Διευρύνθηκε δηλαδή η κατανόηση της διαδικασίας κοινωνικής κατασκευής της πολιτικής με την ανάλυση του τρόπου που ο πολιτικός λόγος *ονοματίζει* τα κοινωνικά προβλήματα που χρήζουν λύση και *κατασκευάζει* τις αλήθειες και τα υλικά και συμβολικά αποτελέσματα των μέτρων πολιτικής. Με άλλα λόγια, το νοηματικό πλαίσιο είναι ένα ερμηνευτικό σχήμα το οποίο δομεί το νόημα της πραγματικότητας, δεν περιγράφει την πραγματικότητα αλλά δίνει *νόημα* στην πραγματικότητα, δηλαδή διαμορφώνει τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα και, ως εκ τούτου, οργανώνουμε την αλλαγή της.

Περαιτέρω έμφαση στη δύναμη του λόγου (discourse) να διαμορφώνει την ανθρώπινη συνείδηση *αποδομώντας* την πραγματικότητα οδήγησε στην εισαγωγή της έννοιας της *αναπαράστασης* του προβλήματος από το δημόσιο λόγο. Σύμφωνα με αυτήν την θεωρητική ανάλυση ο πολιτικός λόγος μπορεί να αυτονομηθεί από την *αντικειμενική* πραγματικότητα και να αναπαραστήσει μια *άλλη υποκειμενική*

---

⁶⁷ Βλ τη μεγάλη διεθνή συγκριτική μελέτη της Amy G. Mazur, 2002.

⁶⁸ Βλ. Schön Donald & Martin Rein, 1994.

πραγματικότητα. Το «πρόβλημα» χάνει έτσι την ουσία του, αποδομείται, γίνεται λόγος και αναπαρίσταται κατά την διαδικασία κοινωνικής διαπραγμάτευσης μέσω κειμένων, πολιτικών διακηρύξεων και γενικότερα της ρητορικής του κράτους, των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, των μη κυβερνητικών οργανώσεων κ.ά. Οι πολιτικές που προσπαθούν να αντιμετωπίσουν το «πρόβλημα» γίνονται, έτσι μέρος της ρητορικής κατασκευής του.⁶⁹ Με άλλα λόγια, η γλώσσα, οι έννοιες, και οι κατηγορίες που χρησιμοποιούνται για να πλαισιώσουν νοηματικά ένα ζήτημα επηρεάζουν αυτό που φαίνεται να είναι το ζήτημα.

Με την *ανάλυση του νοηματικού πλαισίου* (frame analysis) του πολιτικού λόγου διερευνήθηκε ο τρόπος με τον οποίο η πραγματικότητα «κατασκευάζεται» και στη συνέχεια γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης από τους κοινωνικούς και πολιτικούς φορείς που χρησιμοποιούν τον λόγο και την ρητορική για να νομιμοποιήσουν τα αιτήματά τους και να επιβληθούν πολιτικά και κοινωνικά. Η ανάλυση των νοηματικού πλαισίου μπορεί να γίνει σε 4 επίπεδα: (α) στο επίπεδο της *διάγνωσης* (ποιο είναι το πρόβλημα), (β) στο επίπεδο της *απόδοσης της ευθύνης* (ποιος/τι φταίει για το πρόβλημα), (γ) στο επίπεδο της *λύσης* (τι πρέπει να γίνει?) και (δ) στο επίπεδο του *φορέα* που πρέπει να κινητοποιηθεί (ποιος πρέπει να κάνει κάτι).⁷⁰ Διερευνώντας τις απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα διαπιστώνεται ο βαθμός στον οποίο υπάρχουν αντιθέσεις και αντικρουόμενα συμφέροντα, διαφορές στην αντίληψη του προβλήματος ανάμεσα στις ομάδες που δραστηριοποιούνται και επηρεάζουν την άσκηση δημόσιας πολιτικής και *κατασκευάζεται κοινωνικά η δημόσια πολιτική και το περιεχόμενό της*.⁷¹ Ας σημειωθεί ότι η κατασκευή νοηματικών πλαισίων δεν είναι αναγκαστικά μια *ηθελημένη και συνειδητή* διαδικασία.⁷² Ακόμα, ότι το νοηματικό πλαίσιο που εκφράζεται στη ρητορική μπορεί στην πράξη να οδηγήσει σε αποτελέσματα αντίθετα από αυτό που ρητά διακηρύσσει.

Η Carol Lee Bacchi εισήγαγε το φύλο στην μελέτη του νοηματικού πλαισίου της δημόσιας πολιτικής προσπαθώντας να διερευνήσει ποιο φαίνεται να είναι το πρόβλημα της ανισότητας των γυναικών, ποια όψη του *αναπαρίσταται* με τον λόγο

---

⁶⁹ Ακραία συνέπεια της μεταφοράς των θεωριών της αποδόμησης στην πολιτική πρακτική αποτελεί ο κίνδυνος να θεωρηθεί η πολιτική δράση αναποτελεσματική και χωρίς ουσία.

⁷⁰ Mieke Verloo, 2004 και Mieke Verloo, 2005.

⁷¹ Παραδειγματική περίπτωση συγκρουόμενων νοηματικών πλαισίων αποτελεί το «πρόβλημα» της άμβλωσης και των διαφορετικών ερμηνειών του. Βλ. π.χ. Myra Marx Ferree et.al., 2002.

⁷² Βλ. Carol Lee Bacchi, 2005.

και ποια μένει στην αφάνεια. Στην ανάλυσή της, η Bacchi επιχείρησε να συνθέσει τις απόψεις εκείνες που υποστηρίζουν ότι οι πολιτικές είναι κοινωνικά κατασκευασμένες με εκείνες που θεωρούν ότι οι πολιτικές παράγονται από τις διαφορετικές αναγνώσεις των κειμένων και του πολιτικού λόγου.⁷³ Συγκεκριμένα υποστήριξε ότι όταν εξετάζεται μια πολιτική θα πρέπει να δίνεται προσοχή στο *ποιο* είναι το πρόβλημα που αναπαρίσταται με σκοπό, όχι να αμφισβητείται η υλική βάση του προβλήματος και να θεωρείται ότι αυτό έχει κατασκευασθεί από το λόγο και μόνον. Αυτό για να εντοπισθούν οι πρακτικές συνέπειες και οι υλικές επιπτώσεις του συγκεκριμένου τρόπου αναπαράστασης του προβλήματος στις συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού. Με αυτή την οπτική, μελέτησε διεξοδικά πως αναπαρίστανται βασικά ζητήματα πολιτικής που συνδέονται με το φύλο, όπως η ισότητα αμοιβών, η διάκριση των φύλων, η ισότητα στην εκπαίδευση, η φροντίδα των παιδιών, η άμβλωση, η ενδοοικογενειακή βία και η σεξουαλική παρενόχληση. Για παράδειγμα, το πρόβλημα της *φροντίδας των παιδιών* παρουσιάζεται ως πρόβλημα *ισότητας των φύλων*, ενώ στην πραγματικότητα αποσκοπεί στην υποτίμηση της απλήρωτης εργασίας των γυναικών των χαμηλών εισοδηματικών τάξεων, οι οποίες καλούνται να ενταχθούν στην αγορά εργασίας με εξαιρετικά άνισους όρους. Αντίθετα, οι γυναίκες των υψηλών εισοδηματικών τάξεων, εγκλωβισμένες ανάμεσα στην ρητορική κατασκευή του προτύπου της καλής μητέρας και την ανάγκη προσωπικής ολοκλήρωσης μέσα από την αμειβόμενη εργασία, λύνουν το πρόβλημα της φροντίδας των παιδιών με την απασχόληση μεταναστριών.⁷⁴

Επεξεργασίες του λόγου συγκεκριμένων πολιτικών κειμένων και του νοήματος της ισότητας των φύλων που αυτά εμπεριέχουν, οδήγησαν στη διατύπωση ενός εξειδικευμένου πλαισίου ανάλυσης του φύλου στον πολιτικό λόγο. Με αυτό εξετάστηκαν στοιχεία του πολιτικού λόγου που φωτίζουν την έμφυλη συγκρότησή του. Αυτά είναι για παράδειγμα το «ποιός μιλάει», «ποιο φαίνεται να είναι το πρόβλημα», «ποιός μπορεί ευθύνεται για τη δημιουργία του προβλήματος» «ποια πρέπει να είναι η λύση του προβλήματος», «ποιός καλείται να κινητοποιηθεί» κ.α.⁷⁵ Το εξειδικευμένο αυτό πλαίσιο χρησιμοποιήθηκε σε διακρατική ευρωπαϊκή έρευνα σε επιλεγμένους τομείς των δημόσιων πολιτικών. Η συγκριτική ανάλυση των

⁷³ Βλ. Carol Lee Bacchi, 1999, σ.11

⁷⁴ Βλ. Carol Lee Bacchi, 1999, σσ.130-147.

⁷⁵ Βλ. Verloo 2004 και Mieke Verloo & Maro Pantelidou Maloutas, 2005.

κειμένων ανέδειξε, ανάμεσα σε άλλα, σοβαρές αντιφάσεις και αποκλίσεις ανάμεσα στην ανάλυση του προβλήματος και στη λύση που δίνεται στο ίδιο το πολιτικό κείμενο.⁷⁶

Στα επόμενα κεφάλαια ακολουθεί κριτική αποτίμηση της έμφυλης συγκρότησης πέντε πεδίων κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα, της οικογένειας, της φροντίδας, της αμειβόμενης εργασίας, της βίας κατά των γυναικών και της ένταξης των οικονομικών μεταναστριών. Η ανάλυση επικεντρώνεται περισσότερο στο ρόλο των κρατικών θεσμών και στους στόχους των πολιτικών παρά στον τρόπο διαμόρφωσής τους ως αποτέλεσμα της ατομικής ή συλλογικής δράσης των έμφυλων υποκειμένων που εμπλέκονται στα πεδία πολιτικής.⁷⁷ Εξάιρεση ως προς αυτό, αποτελούν οι σύντομες αναφορές στο γυναικείο και φεμινιστικό κίνημα που επέδρασε αποφασιστικά στην ανάπτυξη του νομοθετικού πλαισίου της ισότητας μετά την μεταπολίτευση. Ακόμα, μόνον σε ελάχιστες περιπτώσεις επισημαίνονται ζητήματα σχετικά με τον πολιτικό λόγο της κοινωνικής πολιτικής και το νοηματικό πλαίσιο στο οποίο κατασκευάζεται το πρόβλημα της ισότητας των φύλων.

---

⁷⁶ Στην Ελλάδα εξετάστηκαν ανάμεσα σε άλλα κείμενα πολιτικής σχετικά με τη συζυγικής βία και τη σωματεμπορία των γυναικών. Βλ. Andromachi Hadjiyanni & Fray Kamoutsi, 2005 και Maria Thanopoulou & Ioanna Tsiganou, 2005.

⁷⁷ Ας σημειωθεί ότι οι μελέτες σχετικά με τις γυναίκες και άνδρες αποδέκτες/-τριες ς των κοινωνικών παροχών και υπηρεσιών στην σύγχρονη Ελλάδα είναι ιδιαίτερα περιορισμένες έως ανύπαρκτες.